

Magdalena Tarnowska

Plastycy żydowscy w Warszawie i Żydowskie Towarzystwo Krzewienia Sztuk Pięknych 1946-1949 - "Praca na rzecz ocalenia dziedzictwa kulturowego i odbudowy środowiska artystycznego Żydów polskich"

Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach 27, 47-78

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

MAGDALENA TARNOWSKA

PLASTYCY ŻYDOWSCY W WARSZAWIE
I ŻYDOWSKIE TOWARZYSTWO KRZEWIENIA
SZTUK PIĘKNYCH 1946-1949
– PRACA NA RZECZ OCALENIA DZIEDZICTWA
KULTUROWEGO I ODBUDOWY ŚRODOWISKA
ARTYSTYCZNEGO ŻYDÓW POLSKICH

Przed wybuchem II wojny światowej w Polsce żyła najliczniejsza w Europie społeczność żydowska, licząca blisko 3,4 mln osób (10% populacji kraju)¹. Żydzi, związani z kulturą miejską, tworzyli prężnie działające gminy. Największą z nich (ok. 370 000 osób) była gmina żydowska w Warszawie². Stolica była centrum kultury żydowskiej. Istniało tu ponad 250 stowarzyszeń, instytucji społeczno-kulturalnych, powiązanych często z partiami politycznymi, syjonistycznymi lub opowiadającymi się za rozwojem kultury żydowskiej w ramach państwa polskiego³.

¹ Żydzi mieli status mniejszości wyznaniowej przyznany dekretem naczelnika państwa z 7 lutego 1919. Tworzyli Związek Religijny składający się z gmin i kierowany przez Radę Religijną. Nadzór nad nim pełniło Ministerstwo Wyznań i Oświecenia Publicznego, z czasem także wojewoda i Komisarz Rządu na m. Warszawę. Zob.: H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918-1995*, Lublin 1998.

² Wg spisu ze stycznia 1938 – 368 394, czyli 29% populacji miasta. Zob.: G. Zalewska, *Ludność żydowska w Warszawie w okresie międzywojennym*, Warszawa 1996, s. 344-345.

³ Najważniejsze partie to: syjonistyczne-ortodoksyjne – Aguda [żyd. Agudas Jisroel – Związek Izraela] i Organizacja Syjonistów-Ortodoksów Mizrahi [hebr. Histadrut Mizrahi Związek Wschodni], liberalno-mieszczańska tzw. Syjoniści Ogólni, lewicowy Poalej Syjonem [hebr. Robotnicy Syjonu], robotnicze – Folkiści [Jidische Folks-Partaj in Pojln – Żydowska Partia Ludowa w Polsce] i Bund [żyd. Związek, Ogólny Żydowski Związek Robotniczy]. W zakres działalności partii wchodziła też opieka nad edukacją, poprzez organizacje, m.in.: Ciszó (j. żyd. Centrale Jidische Szul Organizacje – Centralna Żydowska Organizacja Szkolna) – szkoły laickie j. żydowskim, Tarbut [hebr. Kultura] – szkoły hebrajskie, „Jawne” [„Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe „Jawne”]. Przepisy o szkolnictwie w II RP gwarantowały subwencjonowanie publicznych szkół elementarnych dla dzieci żydowskich. Więcej zob.: H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce... R. Sakowska, Ludzie z dzielnicy zamkniętej*, Warszawa 1993, s. 11 i 19.

Warszawa była również największym ośrodkiem sztuki żydowskiej skupiającym około stu malarzy, grafików, rzeźbiarzy i metaloplastyków. Przy czym należy mieć na uwadze, że większość plastyków funkcjonowała pomiędzy dwoma światami – polskim i żydowskim, co wyrażało się m.in. działalnością w obrębie grup, stowarzyszeń, instytucji. Z polskich były to przede wszystkim Towarzystwo Zachęty Sztuk Pięknych (TZSP), Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych (TPSP) oraz Instytut Propagandy Sztuki (IPS). Środowisko to było zróżnicowane, zarówno pod względem wiekowym jak i postaw artystycznych, przekonani ideologicznych, współdziałało też ze światem literatury i teatru, tworząc barwny pejzaż kultury żydowskiej międzywojennej Polski⁴. Większość z nich funkcjonowała w dwóch światach poprzez uczestnictwo w wystawach, przynależność do grup, stowarzyszeń i instytucji. Dotyczyło to szczególnie przedstawicieli starszego i średniego pokolenia, o ugruntowanej pozycji zawodowej, uprawiający w większości sztukę bliską nurtom wywodzącym się z postimpresjonizmu i awangardy przełomu XIX i XX wieku, którzy byli też członkami Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych (TZSP) oraz Instytutu Propagandy Sztuki (IPS)⁵. Ich pracownie pełniły często rolę salonów artystycznych przyciągających intelektualistów i adeptów sztuki. Z kolei ci nieco młodszy, reprezentujący przekonania lewicowe angażowali się w nurt rozwijający się w latach 30. XX wieku kultury jidysz. Warto tu wspo-

⁴ Na temat środowiska artystycznego w Polsce zob.: J. Malinowski, *Malarstwo i rzeźba Żydów Polskich w XIX i XX wieku*, Warszawa 2000.

⁵ Zob. m.in.: katalog wystawy *X Salon IPS, malarstwo, grafika, rzeźba, XI 1938*, Warszawa, ul. Królewska 13; „Literarische Bleter” 1937, nr 17, s. 278; „Nasz Przegląd Ilustrowany” 1937, nr 15, s. 6; nr 16, s. 5; nr 17, s. 8.

Kwestia określenia przynależności narodowej w odniesieniu do Żydów Polski międzywojennej jest problemem złożonym. Podstawowym (urzędowym) kryterium było wyznanie – czyli przynależność do Gminy Żydowskiej, jednak nie było ono w pełni miarodajne. Dla pełnego opisanie zjawisk dotyczących sztuki żydowskiej przyjmuje się zatem kryterium indywidualnego poczucia tożsamości przejawiające się poprzez udział w działalności środowiska – także wypowiedzi artystów, np. w wywiadach prasowych. Należy także brać pod uwagę fakt, że większość twórców funkcjonowała w obydwu kręgach kulturowych – polskim i żydowskim. Istniała grupa mająca korzenie żydowskie, ale identyfikująca się całkowicie z polskością, poprzez udział w kulturze – język, wyznanie (katolickie). Warto wspomnieć o Henryku Kunie (1879-1945), rzeźbiarzu pochodzenia żydowskiego, cieszącym się międzynarodową sławą, który mimo, że był całkowicie zasymilowany udzielał pomocy początkującym artystom żydowskim, m.in.: Abrahamowi Ostrzedze, Chaimowi Hanftowi i Geli Seksztajn. Podczas II wojny światowej osoby te, na skutek wprowadzenia rasistowskich przepisów, były zmuszone do konfrontacji ze swoim pochodzeniem. W pierwszych latach powojennych problem tożsamości stał się bardziej skomplikowany ze względu na doświadczenia wojenne Żydów (m.in. zmianę nazwiska po stronie aryjskiej, zagładę bliskich, znajomych, przyjaciół, poczucie zagrożenia). Więcej zob.: B. Engelking-Boni, *Na łącze popiołów: ocaleni z Holocaustu*, Warszawa 1993; B. Engelking-Boni, *Zagłada i pamięć: doświadczenie Holocaustu i jego konsekwencje opisane na podstawie relacji autobiograficznych*, Warszawa 1994; M. Melchior, *Zagłada a tożsamość*, Warszawa 2004, s. 54-69; *Zagłada Żydów: pamięć narodowa a pisanie historii w Polsce i we Francji*, red. B. Engelking [i in.], Lublin 2006; G.S. Paulsson, *Utajone miasto. Żydzi po aryjskiej stronie Warszawy (1940-1945)*, Kraków 2007.

mnieć o twórcach związanych z poszukiwaniem języka żydowskiej sztuki narodowej – członkach i zwolennikach łódzkiej grupy „Jung Idisz” (1919-1921), aktywnych także w stolicy. Najmłodszy rozpocznali dopiero karierę, bądź studiowali. Największy wpływ na ich postawy miała edukacja w polskich uczelniach artystycznych, skłaniali się zatem ku całkowitej asymilacji. Wśród nich wyróżnili członkowie tzw. Szkoły Warszawskiej skupionej wokół profesora ASP Tadeusza Pruszkowskiego.

Dla konsolidacji żydowskiego środowiska artystycznego najważniejszą rolę odgrywały dwa stowarzyszenia o zasięgu ogólnopolskim. Pierwszym było Żydowskie Towarzystwo Krzewienia Sztuk Pięknych w Polsce (ŻTKSP), istniejące z przerwą na czas wojny w latach 1923-1950⁶. Do jego najważniejszych zadań należało propagowanie sztuki żydowskiej poprzez organizowanie wystaw, odczytów, kursów, imprez towarzyszących – bale i aukcje dzieł sztuki oraz publikacje katalogów i artykułów prasowych. Do 1939 odbyło się 40 wystaw zbiorowych i 25 indywidualnych⁷. Drugim było powstałe około 1934 Stowarzyszenie Żydowskich Artystów Plastyków w Polsce (SŻAPwP) zrzeszające blisko 80 członków. Urządzało wystawy zbiorowe tzw. Salony oraz indywidualne, pełniło rolę związku zawodowego⁸. Ważną rolę w popularyzacji sztuki żydowskiej pełniło pod koniec lat 30. Muzeum Starożytności Żydowskich im. Mathiasa Bersohna przy Żydowskiej Gminie Wyznaniowej w Warszawie przy ul. Grzybowskiej, otwarte w 1910, oraz galerie prowadzone przez marszandów i kolekcjonerów⁹. Do najbardziej znanych należał Abe Gutnajer, zaś jego warszawskie salony sztuki przy ul. Świętojańskiej 35 i przy ul. Mazowieckiej 16, były swego rodzaju pomostem łączącym sztukę polską i żydowską¹⁰.

O aktualnych wydarzeniach w świecie artystów żydowskich pisała większość gazet i czasopism. Z pism w języku żydowskim do najważniejszych należało „Literarisze Bleter” prowadzące stałą i obszerną rubrykę *Literatur un Kunst*, zaś z prasy polskojęzycznej był to „Nasz Przegląd” i „Nasz Przegląd Ilustrowany”.

⁶ Zob.: E. Podhorizer-Sandel, *Żydowskie Towarzystwo Krzewienia Sztuk Pięknych*, „Biuletyn ŻIH” 1974, nr 3 (91); M. Kaniewska, *Wychować ku pięknu*, <http://free.art.pl/podkowa.magazyn/nr56/towarzystwo.htm>

⁷ Oba nie miały stałej siedziby. Pokazy ŻTKSP urządzano w m.in.: w Gminie, w salach przy Rymarskiej 6, Królewskiej 51, Wierzbowej 7, oraz w Bibliotece Judaistycznej, w której mieści się dziś Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma. Wystawy SŻAPwP przy ul. Długiej 26.

⁸ Oba organizacje starały się zgodnie współpracować, szczególnie że w ich działalności uczestniczyli przeważnie ci sami artyści. Jednak w 1938 roku doszło do konfliktu w związku z otwarciem Salonu Dorocznego ŻTKSP, co ostatecznie doprowadziło do rozłamu w Zarządzie SAŻPwP. Zob.: „Literarisze Bleter” 1938, nr 34, s. 722.

⁹ Mathias Bersohn (1823-1908), historyk sztuki, kolekcjoner, publicysta, działacz społeczny, bankier. Prezes Zarządu Szpitala Dziecięcego warszawskiej Gminy. Członek Komisji Historii Sztuki AU. Swoje zbiory przekazał w 1905 Gminie oraz TZSP, MNW, MNK, Bibliotece Jagiellońskiej i Towarzystwu Przyjaciół Nauk w Poznaniu.

¹⁰ Abe Gutnajer (1880-1942), kolekcjoner, antykwariusz, marszand. Zbierał malarstwo artystów polskich oraz żydowskich. W 1924 kupił część kolekcji Ignacego hrabiego Korwin-Milewskiego. Podczas okupacji, do 1941 przebywał we Lwowie, następnie w getcie warszawskim, zastrzelony przez Niemców 21 lipca 1942. Zob.: W. Kalicki, *Świadek tylko czyta*, w: *Duży Format* dodatek do „Gazety Wyborczej” 2008 nr 15/774, z 21 kwietnia.

Wybuch wojny położył kres życiu większości Żydów polskich. Niemal wszyscy plastycy żydowscy zginęli w gettach, obozach zagłady i łagrach radzieckich.

Po wyzwoleniu sytuacja Żydów w Polsce nie przedstawiała się obiecująco. Ich społeczność wraz z całym bogactwem kultury materialnej i duchowej została niemal doszczętnie zniszczona. Kiedy Polacy powracali z miejsc wygnania, obozów, z zagranicy, ożywieni nadzieją spotkania bliskich i pragnieniem odbudowania życia, Żydzi napotykali na całkowitą pustkę¹¹. Samuel Puterman – jedyny ocalony artysta z warszawskiego getta – pozostawił dojmujące świadectwo tych czasów: *Nie ma nikogo! A tyle ludzi wokół. Wróciłem, przeżyłem, przeżyłem piekło getta. [...] Przeżyłem piekło pobytu po aryjskiej stronie, przeżyłem Warszawskie Powstanie, przeżyłem Sachsenhausen i Oranienburg. Wróciłem. Wróciłem, ale nikogo to nie ucieszyło. [...] Powitał mnie jeszcze nie wywietrzały zapach spalenizny i puste oczodoły zniszczonego domu*¹². Na tragizm sytuacji wskazywano w memorandum przedłożonym w 1946 przez Centralny Komitet

¹¹ Przyjmuje się, że życie straciło od 85% do 89% całej populacji Żydów polskich, czyli przeżyło ich od 380 tys. do 500 tys., z tego na terenie kraju przetrwało ich 50-120 tys. – po stronie aryjskiej, w ruchu oporu, partyzantce, w ZSRR około 200 tys. Wg danych CKŻP w połowie 1946 w Komitetach Żydowskich zarejestrowanych było 240 489 tys. osób, z czego repatriantów z ZSRR ok. 157 tys., ocalonych z obozów hitlerowskich około 36 tys. Wiele osób, z aryjskimi dokumentami nie ujawniało swej narodowości i rzadko decydowało się na rejestrację w CKŻP. Liczba obywateli polskich, która powróciła do kraju ogółem ok. 2,4 mln: od końca 1945 – z terenu byłej III Rzeszy – 1 mln 600 tysięcy; z ZSRR (1946 to największa fala repatriacji) – około 300 tysięcy. Powroty trwały do 1950, zob.: K. Kersten, *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 62, 217-218, 235, 238, 242.

Na temat repatriacji, struktury społeczności żydowskiej w powojennej Polsce, zob.: *Zarys działalności CKŻP za okres od 1 stycznia do 30 czerwca 1946*, Warszawa 1947; M. Grynberg, *Żydowska spółdzielczość pracy w Polsce w latach 1945-1949*, Warszawa 1986; T. Prekerowa, *Wojna i okupacja*, w: *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 r.)*, red. J. Tomaszewski, Warszawa 1993; I. Hurwic-Nowakowska, *Żydzi polscy (1947-1950). Analiza więzi społecznej ludności żydowskiej*, Warszawa 1996; L. Olejnik, *Polityka narodowościowa Polski w latach 1944-1960*, Łódź 2003.

¹² Samuel (Stefan) Puterman (1901-1955), malarz warszawski. Debiutował około 1932. Wystawiał z ŻTKSP, SZAPwP. W czasie okupacji przebywał w getcie, od stycznia 1943 do sierpnia 1944 ukrywał się wraz z rodziną po stronie aryjskiej u Sabiny i Stanisława Korwin-Piotrowskich. 8 sierpnia 1944 trafili do obozu przejściowego w Pruszkowie. Puterman znalazł się w obozach koncentracyjnych. W styczniu 1946 mieszkał w Warszawie przy ul. Targowej 53/18, pracował w Związku Syjonistów, następnie wyjechał do Paryża, w 1948 mieszkał w Montrealu, od 1955 wraz z żoną Jane w Nowym Jorku, jesienią tego roku zmarł na atak serca. Zob.: Archiwum ŻIH, Zespół Jad Waszem, Dokumenty S.S. Korwin-Piotrowskich, 1986; Zespół CKŻP, teczką 205, 24 września 1948 list J. Sandla do Putermana, Montreal; Zespół Pamiętniki, nr 302/27, S. Puterman, [Pamiętnik]; Instytut Jad Waszem, The Database of Victims and Survivors, karta nr F-18-164/F, z 10 VII 1951 (wg informacji AJDC Emigration Office w Paryżu, przebywał w Salzburg Camp New Palestina Parsch i był zarejestrowany do emigracji do Australii na 14 czerwca 1951). Cytat pochodzi z: Archiwum ŻIH, Pamiętniki, nr 302/27, S. Puterman, [Pamiętnik], s. 257. W getcie warszawskim przebywało około 40 artystów z przedwojennego środowiska, zob. M. Tarnowska, *Żydowscy artyści w Warszawie 1939-1945*, Warszawa 2012.

Żydów w Polsce (CKŻP) Anglo-American Committee on Inquiry: *Położenie repatriantów żydowskich było jeszcze gorsze. [...] wobec całkowitego wytepienia przez okupanta Żydów w Polsce – nie wracali ani do swoich domów, nie mieli w kraju krewnych ani znajomych, u których mogliby w początkowym okresie znaleźć oparcie*¹³.

Jednak ci, którzy ocalili podjęli jeszcze raz wysiłek rekonstrukcji życia¹⁴. We wrześniu PKWN podpisało z rządami zachodnich republik ZSRR umowę o repatriacji obywateli polskich, dzięki której liczba Żydów wzrosła do 250 tysięcy w końcu 1946, zaś w 1948 na skutek emigracji, wynosiła już tylko 100 tysięcy¹⁵. W listopadzie 1944 na wniosek Referatu do spraw Pomocy Ludności Żydowskiej został utworzony przez PKWN Centralny Komitet Żydów Polskich, który pełnił rolę politycznej reprezentacji wobec władz polskich oraz organizacji żydowskich za granicą, a także zajmował się organizacją życia na terenie całego kraju¹⁶. Od lutego 1945 siedziba Komitetu mieściła się w Warszawie przy ul. Siennej 60. Pierwszym przewodniczącym był Emil Sommerstein, od 1946 Adolf Berman, zaś od 1949 Hersz Smolar¹⁷. Podstawą finansów CKŻP były dotacje państwowe,

¹³ *Zarys działalności CKŻP za okres od 1 stycznia do 30 czerwca 1946*, Warszawa 1947, s. 13. Wskazywano przy tym, że sytuacja ta była główną przyczyną podejmowania decyzji o emigracji. Zob. też: M. Melchior, *Tożsamość...*, s. 62.

¹⁴ Zob.: M. Grynberg, *Żydowska spółdzielczość pracy w Polsce w latach 1945-1949*, Warszawa 1986, s. 18-19.

¹⁵ Umowa dotyczyła obywatelstwa polskiego sprzed 1 września 1939. Około 100 tysięcy ze 150 tys. przybyłych Żydów skierowano na Dolny Śląsk i Pomorze Zachodnie. W połowie lipca 1946 Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego i MSZ wyraziły zgodę na emigrację Żydów organizowaną przez Koordynację Syjonistyczną Bricha (powstała w lutym 1944). Większość emigrantów przekraczała granice na Dolnym Śląsku. Działalność Brichy ograniczono w lutym 1947. Do 1947 za jej pomocą emigrowało ok. 140 tys. osób.

¹⁶ CKŻP istniał do 1950, kiedy połączono go z Żydowskim Towarzystwem Kultury i utworzono Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów Polskich. Na temat CKŻP zob.: *Zarys działalności CKŻP za okres od 1 stycznia do 30 czerwca 1946*, Warszawa 1947; L. Olejnik, *Polityka narodowościowa Polski w latach 1944-1960*, Łódź 2003, Archiwum ŻIH, T. Epstein, *Wstęp do Inwentarza bazy danych ocalonych CKŻP*.

¹⁷ Emil Sommerstein (1883-1957), prawnik, działacz syjonistyczny, społeczny we Lwowie. W czasie II wojny światowej więziony przez władze sowieckie w ZSRR. Uwolniony w 1944, członek Zarządu Głównego PKWN. W 1946 wyjechał z delegacją do USA, gdzie pozostał z powodu paraliżu.

Hersz (Grzegorz) Smolar (1905-1993), literat, dziennikarz, działacz komunistyczny. W latach 20. mieszkał w ZSRR. Od 1939 w Białymstoku, gdzie wydawał „Białostoker Sztern”. Po 1941 członek ruchu oporu. W 1946-1950 kierownik WKiP CKŻP Redaktor „Folks Sztyme”. W 1971 wyjechał do Izraela.

Adolf (Abraham) Berman (1906-1978), działacz syjonistyczny, filozof. W czasie II wojny światowej jeden z przywódców podziemia. Po stronie aryjskiej działacz Żegoty, uczestnik powstania warszawskiego. Czynił starania o zgodę władz Polski na swobodną emigrację Żydów. W 1950, po usunięciu go z funkcji w CKŻP, wyjechał do Izraela.

Struktura organizacyjna CKŻP odpowiadała podziałowi terytorialnemu Polski. W 1946 było 9 komitetów wojewódzkich i 7 okręgowych, zaś sam Komitet składał się z 19 wydziałów, w których pracowało łącznie 25 osób – przedstawicieli poszczególnych partii politycznych. Wydziały CKŻP: Sekretariat, Personalny, Organizacji

składki oraz subwencje pochodzące głównie od amerykańskiej instytucji charytatywnej Joint [właśc. American Jewish Joint Distribution Committee AJDC]¹⁸. CKŻP organizowało pomoc materialną i mieszkaniową, zatrudnienie, opiekę nad sierotami i potrzebującymi, lecznictwo, szkolnictwo, kulturę, prowadzono sprawy emigracji i poszukiwania krewnych, także rejestrację ocalonych przez Wydział Repatriacji przy współpracy z Państwowym Urzędem Repatriacji (PUR)¹⁹. Tylko w 1946 utworzono ponad 100 spółdzielni dających zatrudnienie około 43 tysiącom osób. Pod auspicjami Komitetu funkcjonowały organizacje m.in.: Towarzystwo Ochrony Zdrowia, Centrala Spółdzielni Wytwórczych „Solidarność”, Bank dla Produktywizacji Żydów²⁰.

Wraz z odbudową życia z upadku podnosiła się też kultura. Główną rolę w tym procesie odgrywał utworzony wiosną 1945 Wydział Kultury i Propagandy (WKiP) i CKŻP stawiający sobie za cel: *Zaspokojenie potrzeb kulturalnych i oświatowych mas żydowskich przez zakładanie domów kultury, bibliotek, teatrów, organizowanie wszelkiego rodzaju kursów, szkół i wydawnictw*²¹. Wydział starał się zapewnić warunki życia i pracy literatom, aktorom, muzykom czy artystkom. Pomagano im w znalezieniu odpowiedniej pracy, finansowano urządzenie na nowo pracowni, udzielano pomocy materialnej. Referat radiowy we współpracy z Polskim Radiem nadawali nocą audycje informujące o życiu Żydów w Polsce. Audycje realizowane w języku jidisz, cztery razy w tygodniu. Dzięki wysiłkom WKiP w połowie 1946 roku istniały: zespół teatralny, koła dramatyczne, chóry, 31 świetlic i czytelnik.

Ważną rolę w dla ochrony dziedzictwa kulturowego, a także dla gromadzenia dokumentacji dotyczącej Holocaustu odegrała utworzona w sierpniu 1944 w Lublinie, Centralna Żydowska Komisja Historyczna (CŻKH) powiązana z CKŻP. W latach 1945-1947 miała siedzibę w Łodzi przy ul. Narbutta 47. W maju 1947 została przekształcona w Żydowski Instytut Historyczny i przeniesiona do Warszawy do gmachu dawnej Biblioteki Judaistycznej przy Tłomackiem 3/5, gdzie funkcjonuje do dziś²². Komisja poza dokumentacją zbrodni hitlerowskich, gromadziła zbiory – książki, pamiątki historyczne i dzieła sztuki. We wrześniu 1946 częścią kolekcji stała się odnaleziona przy ul. Nowolipki 68 I część materiałów Archiwum Getta Warszawy. W gmachu ŻIH mieściła się także Centralna Biblioteka Żydowska w Warszawie.

i Kontroli, Ewidencji i Statystyki, Repatriacyjny, Finansowy, Opieki Społecznej, Opieki nad Dzieckiem, Szkolny, Młodzieżowy, Produktywizacji, Emigracyjny, Propagandy i Kultury, Centralna Biblioteka Żydowska, Centralna Komisja Historyczna, Prawny, Gospodarczy, Techniczno-Budowlany, Specjalny, zob.: *Zarys...*, s. 5-6.

¹⁸ CKŻP tylko 1946 dysponował ponad 146 milionami. Zob.: *Zarys...*, s. 9 (od rządu otrzymano 32 mln).

¹⁹ Zob.: K. Kersten, *Repatriacja...*, s. 13; *Zarys...*, s. 7.

²⁰ Zob.: *Zarys...*, s. 4-5 i s. 11.

²¹ Zob.: *Zarys...*, s. 6, s. 15-16.

²² Jej pierwszym dyrektorem był dr Filip Friedman, drugim Nachman Blumental. Komisja działała pod kierunkiem tzw. Instytutu Naukowego złożonego z sześciu osób z tytułami naukowymi. Do ŻIH po przekształceniu przeniesiono zbiory terenowe. Zob.: N. Grüss, *Rok pracy Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej*, Łódź 1946; M. Horn, *Działalność naukowa i wydawnicza Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej przy CKŻP i Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce w latach 1945-1950*, „Biuletyn ŻIH” 1985, nr 1-2, s. 123-132.

Poza CKŻP organizacją życia kulturalnego zajmowały się związki twórcze, partie polityczne oraz Wydziały Kultury Wojewódzkich Komitetów Żydowskich, zastąpione w 1947 przez zdominowane przez komunistów Żydowskie Towarzystwo Kultury i Sztuki (do 1949 miało 50 oddziałów terenowych skupiających 14 tysięcy członków)²³. W 1944 w Lublinie dzięki staraniom Jonasa Turkowa, powstał Związek Artystów, Dziennikarzy i Literatów Żydowskich²⁴. W tym roku założono spółdzielnię filmową „Kinor” produkującą filmy krótkometrażowe na temat skutków Zagłady, odradzającego się życia społeczności żydowskiej i także poruszające problematykę osadnictwa w Palestynie²⁵. W Łodzi i Wrocławiu istniały już teatry żydowskie²⁶. W lipcu 1946 utworzono Związek Artystów Scen Żydowskich w Polsce.

Do 1949 roku ukazywało się kilkadziesiąt tytułów prasy żydowskiej, w języku polskim, żydowskim i hebrajskim. Żydowska Agencja Prasowa publikowała Biuletyny. CKŻP „Biuletyn Informacyjny” i dwie gazety „Dos Naje Lebn” oraz „Nasz Głos” dodatek do pisma „Ojfgang”. Ukazywały się czasopisma partii politycznych, m.in.: „Mosty”, „Miszmar”, „Przełom”, „Folks-Sztyme”, „Opinia”, „Bafrajung”²⁷. Literaci wydawali miesięcznik „Idisze Szriftn”. W końcu 1945 w Łodzi powstała spółdzielnia wydawnicza „Dos Naje Lebn”, wydająca prace literatów żydowskich. W 1947, jako jego kontynuację utworzono pod patronatem CKŻP wydawnictwo „Jidysz-Buch”²⁸.

Równocześnie odradzało się życie artystyczne. Jego rozwój, tak jak pozostałe zjawiska kulturowe, był uwarunkowany ówczesną, skomplikowaną sytuacją społeczno-polityczną, ideową, gospodarczą. Dotyczyło to w równym stopniu kręgu polskiego i żydowskiego²⁹.

²³ W 1949 miało 43 świetlice, 20 domów kultury, 13 kół dramatycznych, 7 orkiestr, 7 chórów, 44 biblioteki.

²⁴ Turkow 29 października 1944 napisał do przewodniczącego PKWN Edwarda Osóbki-Morawskiego w sprawie rekonstrukcji żydowskiego życia kulturalnego, zob.: Archiwum ŻIH, Spuścizna Jonasa Turkowa z lata 1922-1946, nr inw. S/364, 4/a, korespondencja wychodząca.

²⁵ *Żydowska spółdzielnia filmowa „Kinor”*, „Nasze Słowo” 1948, nr 4, s. 12.

²⁶ Do najpopularniejszych aktorów należeli m.in.: Ida Kamińska, Meir Melman, Załman Koleśnikow, Nadia Kareni, Ketii Efron, Natan Wulfowicz, Chana Białkowicz. Zob.: B. Korzeniak, *Życie kulturalne Żydów w latach 1945-1968* (maszynopis pracy magisterskiej przygotowanej w Instytucie Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego – kserokopia w zbiorach Archiwum ŻIH); *Państwowy Teatr Żydowski im. Ester Rachel Kamińskiej. Przeszłość i teraźniejszość*, oprac. S. Gąsowski, Warszawa 1995; M. Leyko, *Ida Kamińska i Łódzki Teatr Żydowski*, w: *Łódzkie sceny żydowskie. Studia i materiały*, red. M. Leyko, Łódź 2000.

²⁷ Zob.: M. Fuks, *Prasa PPR i PZPR w języku żydowskim*, „Biuletyn ŻIH” 1979, nr 3; J. Korzeniowski, *Bibliografia czasopism żydowskich wychodzących w PRL (1944-1950)*, „Biuletyn ŻIH” 1986, nr 3-4.

²⁸ Wydawnictwo od 1949 działało w Warszawie. Istniało do 1968, do tego czasu wydało 400 tytułów. Wydawało także „Jidisze Szriftn”.

²⁹ Skład środowiska żydowskiego lat 1946-1949 można było ustalić na podstawie zbiorów ŻIH: kartoteki repatriantów CKŻP, dokumentów Wydziału KiP CKŻP, Wydziału Emigracji, dokumentów ŻTKSP (szczególnie listy kwitujących odbiór materiałów plastycznych), korespondencji, materiałów prasowych, także zbiorów archiwalnych Instytutu Jad Waszem w Jerozolimie. W końcu lat 40. władze znacznie ograniczyły emigrację Żydów, m.in. na skutek zmiany polityki ZSRR wobec Izraela.

Zrujnowana stolica utraciła wówczas prymat w dziedzinie kultury na korzyść pobliskiej Łodzi, powracający do kraju twórcy tu się osiedlali, tu lokowano siedziby urzędów, organizacji, instytucji. W 1946 plastycy żydowscy tworzyli tu już kilkunastoosobową grupę³⁰. W lutym 1947 założyli przy współpracy Wojewódzkiego Komisarza ds. Produkttywizacji Ludności Żydowskiej Spółdzielnię Artystyczno-Malarską „Sztuka”³¹. W Łodzi odbywała się też większość wystaw nie tylko o znaczeniu lokalnym, ale krajowym³². Znaczącą rolę tego ośrodka potwierdzały liczne wypowiedzi pojawiające się na łamach prasy żydowskiej – „Mostów”, „Opinii”, „Naszego Słowa” – z okazji rozmaitych wydarzeń kulturalnych, w 1948 roku, m.in. V rocznicy powstania w getcie warszawskim prezes ZZPAP pisał o wystawie łódzkiej Grupy Plastyków-Żydów: *Dziś znowu Łódź staje się największym skupiskiem artystów żydowskich (...) artyści Żydzi zjeżdżają do Łodzi z odległych krańców świata (...) aby pracować w Łodzi w warunkach jakże niełatwych*³³.

³⁰ Byli to m.in.: Józef Fajngold zamieszkały przy ul. Przejazd 22, który przyjechał do Polski razem z Henrykiem (Chaimem) Hechtkopem w lutym 1946. W kwietniu 1946 przy ul. Żydowskiej 21 zamieszkał Hersz Frenkel, artysta malarz pochodzący z Warszawy. W lipcu dołączyła powracająca z Moskwy Dina Cytryn, nieco później: Aleksander Bogen, pochodzący z Warszawy Adam Muszka, Sara Gliksman i Dorota Szenfeld, Maurycy Bromberg, Beniamin Pacanowski Dorota Szenfeld, malarka. Po wojnie mieszkała w Paryżu. Maurycy Mosze Bromberg (ur. 1920) grafik, malarz, rzeźbiarz. Pochodził z Piotrkowa Trybunalskiego. Studiował w Monachium, na ASP w Krakowie i w Instytucie Sztuk Pięknych we Lwowie. W czasie okupacji do czerwca 1941 przebywał we Lwowie, potem w Samarkandzie, gdzie kontynuował studia w tamtejszym Instytucie SP. Po wojnie zamieszkał w Łodzi, zob.: *Maurycy Bromberg. Ex-re otwarcia Wystawy w lokalu ZAP*, „Opinia” 1946, nr 4, z 10 września, s. 10. Mieszka w Kanadzie (wg informacji z 2003 roku, zob.: E. de Rostaing McMann, *Biographical Index of Artists in Canada*, Toronto 2003, s. 31).

Beniamin Pacanowski, metaloplastyk.

Adam (Aron) Muszka (1914-2005), malarz, rzeźbiarz. Uczył się w Miejskiej Szkole Sztuk Zdobniczych w Warszawie. II wojnę światową spędził w ZSRR, w Uzbekistanie. Po wojnie mieszkał w Łodzi. W 1967 emigrował do Paryża, zob.: Instytut Jad Waszem, Jerozolima, *The database of survivors*, nr 18-108, Henryk Hechtkopf data rejestracji 4 marca 1949, w styczniu 1947 przebywał w Warszawie; Archiwum ŻIH, Baza ocalonych, nr H-3373, Henryk Hechtkopf data rejestracji w Warszawie 23 lutego 1946; nr F-1268, Józef Fajngold data rejestracji luty 1946, adres Łódź, ul. Przejazd 22; nr F-9750, data rejestracji J. Frenkla 4 kwietnia 1946; nr C-1788, data rejestracji w Warszawie w lipcu 1946, pobytu w Łodzi 1 października 1946.

³¹ Spółdzielnia zajmowała trzy sale w lokalu przy ul. Piotrkowskiej 42. W jej skład weszli: prof. P. Willenberg (przewodniczący), B. Pacanowski, J. Fajngold, M. Beherman, M. Lubliński, J. Edelman, T. Gleb, S. Gorszajn, S. Gliksman, J. Mucznik, A. Muszka, K. Piasecki, I. Rajzman, D. Szenfeld, zob.: „Opinia” 1947, nr 11, z 31 stycznia, s. 9.

³² Co prawda pierwszą wystawę malarstwa i grafiki artysty żydowskiego Rafała Mendelzweiga zatytułowaną *Martyrologia ludzka 1939-1945* otworzono 7 sierpnia 1946 we Wrocławiu, ale już we wrześniu Wojewódzki Komitet Żydowski zorganizował pokaz prac artysty w Łodzi, w lokalu Szkoły Żydowskiej przy ul. Kilińskiego 49, zob.: Archiwum ŻIH, nr PP 297, plakat wystawy trwającej od 20-29 września 1946. Najwięcej pokazów sztuki miało miejsce w 1948 roku – V rocznicy powstania w getcie warszawskim.

³³ T. Grygiel, *Wystawa zbiorowa Grupy Artystów Żydów w Łodzi*, „Nasze Słowo” 1948, nr 2,

Środowisko artystyczne Warszawy uformowało się znacznie później, pod koniec 1947 roku. Wpływ na to miało przede wszystkim zniszczenie niemal 80% zabudowy stolicy, co skłaniało twórców do osiedlania się w innych miastach.

Ponad 100-osobowa grupa artystów żydowskich i jej dorobek zostały niemal całkowicie zniszczone. W 1946 roku liczyła zaledwie kilka osób. Z getta ocalali wspomniany już Samuel Puterman oraz dwie adeptki sztuki: Halina Ołomucka i Zofia Rozensztrauch³⁴. Rozensztrauch przez krótki czas należała do grona działaczy kultury. Ołomucka zamieszkała w Łodzi. Warszawscy artyści powracający z tułaczki wybierali inne miejsca zamieszkania. Mojżesz Ben Gis zamieszkał w Krakowie przy ul. Kottek 5/1, pracował w spółdzielni ha-Owed³⁵. We Wrocławiu, przy ul. Żeromskiego 64 osiedlili się: Aleksander Ejden [Ejdem], malarz pracował w Spółdzielni „Paleta” oraz Chaim Hanft³⁶. W Stołeczynie zamieszkał portrecista z Warszawy Efroim Frydman, który wrócił z Witebska w lipcu 1946³⁷. Gizela Hufnaglówna-Klimaszewska (nazwisko okupacyjne) i grafik Ludwik Korn mieszkali w stolicy i czuli się związani z kulturą polską³⁸.

Nadzieje na odrodzenie sztuki żydowskiej w Warszawie pojawiły się dopiero pod koniec 1946 roku, wraz z powrotem z ZSRR Józefa Sandla i Natana Rapaporta, jak się okazało kluczowych postaci tego procesu w skali całego kraju³⁹. Jesie-

z 18 lutego, s. 6. Wystawę zorganizowano z okazji V rocznicy powstania w getcie w ramach miesiąca kultury żydowskiej. Autor podaje uczestników wystawy: A. Bogen, S. Gliksman, H. Hechtkopf, Z. Walkman (z Palestyny), D. Szenfeld, M. Bromberg, Olszewska, J. Sobel, R. Gryner (z Brazylii), E. Kaganowski, K. Piasecki, A. Muszka, T. Estelle, J. Fajngold, Sz. Fogelman, S. Gorszeni, B. Pacanowski, I. Rajzman, B. Ołomucki, J. Muczniak, M. Lubliński, N. Gutman, M. Bekerman. Na wystawie pokazano 157 prac. Poza tym plastycy żydowscy uczestniczyli w życiu ZPAP. W grudniu 1948 wzięło udział w pokazie dziesięciu żydowskich malarzy i rzeźbiarzy, zob.: K. Sosnowski, *Plastyki żydowscy pracują*, „Nasze Słowo” 1948, nr 18-19, z 15-31 grudnia, s. 12-13.

³⁴ Samuel Puterman nie udzielał się w środowisku i w końcu 1945 podjął decyzję o emigracji. Wyjechał w 1946. Instytut Jad Waszem, Jerozolima, The database of survivors, nr F-18-164/F, z 10 lipca 1951, wg informacji AJDC Emigration Office w Paryżu, Puterman przebywał w Salzburg Camp New Palestina Parsch i był zarejestrowany do emigracji do Australii na 14 czerwca 1951, zob.: *Aneks*, nr 26.

³⁵ Archiwum ŻIH, Baza ocalonych, nr B-4208, Mojżesz Ben Gis, data rejestracji 14 czerwca 1946, Kraków.

³⁶ Archiwum ŻIH, Baza ocalonych, nr E-485, data rejestracji: 29 października 1946, Wrocław.

³⁷ Archiwum ŻIH, Baza ocalonych, nr F-11150, data rejestracji: 18 lipca 1946.

³⁸ Na temat Klimaszewskiej zob.: Archiwum ŻIH, CKŻP-ŻTKSP, teczka 63, list z 19 maja 1949 do ŻTKSP. Według jej świadectwa ukrywała się w Warszawie – po stronie aryjskiej. Kiedy w 1942 gestapo aresztowało ją i po przesłuchaniu zwolniło, pomocy i schronienia udzieliła jej Zofia Czasznicka. Czasznicka w 1949 była jej koleżanką z ASP; Ludwik Korn mieszkał w Wawrze, przy ul. Sportowej, zarejestrował się w CKŻP we wrześniu 1946, zob.: Archiwum ŻIH, Baza ocalonych CKŻP, nr K-14921. Ludwik Korn, data rejestracji w Warszawie 9 września 1946. Korn do 1940 był w getcie, w latach 1940-1945 ukrywał się na aryjskich papierach przy ul. Zajączkiej 13 w Warszawie.

³⁹ Józef Sandel wrócił w czerwcu 1946, zob.: Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka nr 204, list Józefa Sandla do Józefa Gitlera z Wrocławia, z 8 czerwca 1947; także E. Podhorizer, *Rok działalności ŻTKSP*, „Opinia” 1947, nr 26, z 30 września, s. 13.

nią 1947 dołączyli do nich dwaj lewicowcy Natan Gutman, który wrócił z Taszkientu oraz Mieczysław Berman. Gutman zamieszkał przy ulicy Garwolińskiej 6, Berman przy ul. Narbuta⁴⁰. Wraz z upływem czasu i postępującą odbudową, środowisko stale się powiększało. W 1949 roku liczyło ponad 40 osób. Przy czym należy mieć na uwadze, że ówczesne życie artystyczne, zarówno Warszawy jak całego kraju odznaczało się otwartością – nie zaznaczały się w nim jeszcze wyraźne podziały ideowe, polityczne, narodowościowe. Twórcy polscy i żydowscy wspólnie brali udział w wystawach, korzystali ze wsparcia materialnego. Na podstawie list zachowanych w Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego można stwierdzić, że w 1947 roku korzystali z niego m.in.: Aleksander Rafałowski zajmujący się organizacją Resortu Kultury i Sztuki, od jesieni 1946 profesor PSSP, Bronisław Linke, Ignacy Witz, Gizela Hufnagel-Klimaszewska (wówczas studentka PSSP), wybitny lwowski malarz Henryk Streng używający już wówczas nazwiska Marek Włodarski, Eugeniusz Arct, Mieczysław Berman, Izaak Celnikier, Natan Gutman, Marek Oberländer, Stanisława Czajewska, Leon Engelsberg, ilustratorka książek Romana Janecka (siostra Haliny Nadelman) oraz studenci PSSP: Henryka Lwów, Zofia Woźna, Zuzanna Ostrzewska Janina Dobrzyńska, Nuson Ferdman i inni⁴¹. W 1948 na listach pomocowych obok już wymienionych

⁴⁰ Archiwum ŻIH, Baza ocalonych CKŻP, nr G-7222, Natan Gutman, data rejestracji w Warszawie 14 października 1947.

Natan Gutman (1910/1914-1990), malarz. Pochodził z Łodzi. Studiował w warszawskiej ASP. W 1939 mieszkał w Warszawie przy ul. Chłodnej. II wojnę światową spędził w Moskwie i Taszkencie. Repatriowany, w październiku 1947 mieszkał w Warszawie przy ul. Garwolińskiej. Brał udział w pracach ŻTKSP. Emigrował do Izraela, gdzie kontynuował drogę artystyczną.

Mieczysław Berman (1903-1975), grafik i rysownik, znawca techniki fotomontażu. W XX-leciu międzywojennym związany z KPP. Członek stowarzyszenia Koło Artystów Grafików Reklamowych. 1934 współzałożyciel komunistycznej grupy artystycznej „Czapka Frygijska”. Autor plakatów (*Pocisk amunicja do pistoletów automatycznych* 1934). Po wojnie podejmował tematykę antywojenną i antyfaszystowską *Nigdy więcej Oświęcimia*, 1955. Zajmował się także ilustracją książkową (np. 1964-1966 do *Mysli nieuczestnych* S.J. Leca). Autor artykułów poświęconych historii fotomontażu.

⁴¹ Korzystali oni z pomocy CKŻP i Żydowskiego Towarzystwa Krzewienia Sztuk Pięknych, Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka nr 204.

Bronisław Wojciech Linke (1906-1962), malarz, rysownik i grafik, tworzący kompozycje o tematyce politycznej i społecznej. Pochodził z Estonii. Podczas studiów w 1926-1931 w ASP w Warszawie, należał do kręgu Tadeusza Pruszkowskiego. Był członkiem „Łoży Wolnomularskiej”. Uczestniczył w wystawach „Czapki Frygijskiej”. Debiutował w 1936, współpracował z czasopismami: „Szpilki”, „Dziennik Ludowy”, „Nowe Życie”, „Sygnały”, „Tygodnik Robotnika”. Po wybuchu wojny przebywał we Lwowie, w 1942 został zesłany do Orska na Uralu. Po powrocie do Warszawy namalował swój najsłynniejszy cykl *Kamienie krzyczą* (1946-1956). Był członkiem grupy „Powyśle”, współpracował z „Polityką” i „Trybuną Ludu”. Ignacy Witz (1919-1971), rysownik, autor plakatów, malarz, pisarz, krytyk sztuki. Absolwent Państwowego Instytutu Sztuk Plastycznych we Lwowie. Wielokrotnie nagradzany za ilustracje książek. Współpracował z pismami: „Różgi”, „Mucha”, „Stańczyk”, „Szpilki”, „Rzeczpospolita”. W czasie wojny przebywał w ZSRR, walczył w III Polskiej Dywizji Piechoty. Wystawiał od 1944 w Polsce i poza granicami.

pojawiły się nowe osoby w większości studenci PSSP⁴². W 1949 skład grupy pozostał właściwie taki sam (ponad 30 osób), na krótko pojawił się w niej Ozjasz Hoffstäeter, który zamieszkał w Otwocku⁴³.

Czynnikiem wyróżniającym sztukę Warszawy było jej upolitycznienie. Centralny charakter ośrodka niejako wymuszał na twórcach koncentrację na tematach oficjalnych, przede wszystkim na upamiętnianiu bohaterskiego zrywu powstańców getta warszawskiego oraz na poszukiwaniu odpowiednich środków plastycznych mogących w pełni oddać jego wymiar heroiczny i uniwersalny jednocześnie. Poza tym w kręgu zainteresowań środowiska znalazły się tematyka związana z doświadczeniem wojny, z Zagładą, a także inicjatywy związane z zabezpieczaniem kultury Żydów polskich sprzed 1939 roku.

Życie artystyczne rozwijało się przede wszystkim wokół Żydowskiego Towarzystwa Krzewienia Sztuk Pięknych (ŻTKSP) powołanego do życia pod koniec 1946 roku. Towarzystwo było ściśle związane z CKŻP. Jego inicjatorem był wspomniany już Józef Sandel, pracujący wówczas w Wydziale Kultury i Propagandy CKŻP, przedwojenny marszand, historyk sztuki, a przede wszystkim lewicowiec i zwolennik kultury jidysz w Polsce oraz współpracownik przedwojennego ŻTKSP⁴⁴.

Odnaczony Krzyżem Kawalerskim Odrodzenia Polski, laureat Nagrody Ministra Kultury i Sztuki.

Na temat M. Włodarskiego zob.: *Marek Włodarski (Henryk Streng). Wystawa monograficzna*, katalog, Warszawa MN XII 1981-I 1982, s. 38.; *Marek Włodarski (Henryk Streng). Prace z kolekcji MN w Warszawie* katalog, Warszawa MN 12-31 października 1993. Marek Włodarski od 1945 mieszkał przy ul. Walecznych 7, w budynkach wyremontowanych dla potrzeb ZPAP (pracami kierował Tadeusz Błażejowski).

⁴² Zob.: Archiwum ŻIH, CKŻP – ŻTKSP teczka 63 – lista artystów, którzy otrzymali materiały malarskie, luty 1948. Na listach widnieją: Janina Jakubowicz, Hanna Sobol, Mieczysław Kochanowicz (ul. Jagiellońska 28), Bronisław Linke z żoną (ul. Krasińskiego 18), prof. Feliks Roliński (ul. Polna 54/97), Józef Tom (ul. Walecznych 7), Oskar Kokoszo (ul. Szustra 38), Graniarz-Granowski. Aleksander Rafałowski zmienił mieszkanie na Hotel Polski, potem na Hotel Sejmowy, Marek Oberländer przeniósł się na ul. Okólnik 11. W maju tego roku grono artystów powiększyło się o nowych członków, studentów PSSP. Były to: Zofia Cześnicka (ul. Walecznych 7) oraz Marta Gawlak z ul. Żerańskiej 15, Felicja Sarna z Podkowy Leśnej oraz Janina Jasińska-Jakubowicz, Jadwiga Mijałowa, Anna Kopczyńska, Franciszka Narbuttova, Zofia Woźniak, Stanisława Czajewska, Helena Gołąb, Idalia Wotelman, Anatol Wróblewski (w lutym 1948 wziął udział w wystawie Klubu Młodych Artystów i Naukowców w Warszawie, zob.: *Kronika*, „Przegląd Artystyczny” 1948, nr 2, s. 9).

⁴³ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka nr 206, list J. Sandla do sekcji plastycznej Żydowskiego Towarzystwa Kultury z 4 IV 1949. Sandel podaje spis znanych ŻTKSP artystów działających w Polsce, przy czym dodaje, że w ostatnim czasie jedynie Włodarski (w najbliższym czasie wyjeżdża za granicę) i Dobrzańska odwiedzili Towarzystwo. Według spisu w 1949 w Warszawie mieszkało 22 artystów: A i M. Linke, J. Dobrzyńska, H. Winogradow, M. Włodarski, G. Hufnagel-Klimaszewska, A. Kopczyńska, H. Lwów, J. Gramarz-Gramowski, M. Kochanowicz, R. Janecka, F. Narbuttova, A. Rafałowski, F. Sarna, L. Engelsberg, S. Millerowa, Z. Woźna, I. Witz, M. Oberländer, J. Jakubowicz, J. Przymorska, N. Gutman, F. Dawidowicz.

⁴⁴ Józef Sandel (1894-1962). Od 1920 działał jako marszand w środowisku drezdeńskiej awangardy, wydawał lewicowe pismo „Der Mob”, w 1929 założył salon „Galerie Junge Kunst Joseph Sandel”. Od 1936 w Warszawie, zajmował się organizacją wystaw artystów

Sandel dysponował zatem doświadczeniem w organizowaniu wystaw i rozmaitych imprez towarzyszących, a co najważniejsze odpowiednimi w oczach władz CKŻP przekonaniami. Z powodzeniem pełnił rolę przywódcy ideowego i organizacyjnego, jego pomysłowość i niespożyta energia pozwoliły w ciągu zaledwie trzech lat istnienia Towarzystwa na zrealizowanie wielu ważkich przedsięwzięć o dalekosiężnych i pozytywnych dla społeczności żydowskiej skutkach.

Jego najbliższymi współpracownikami były osoby związane z Wydziałem Kultury i Propagandy: rzeźbiarz Natan Rapaport, Zofia Rozensztrauch, Ernestyna Podhorizer, Henryk Eliowicz, brat malarza Maksymiliana⁴⁵. Być może impulsem do podjęcia starań o utworzenie Towarzystwa był udział Sandla, z ramienia CKŻP, w pracach komisji zabezpieczającej wydobytą 18 września 1946 pierwszą część Konspiracyjnego Archiwum Getta Warszawy⁴⁶. Odkrycie to dawało nadzieję na odzyskanie przynajmniej części dziedzictwa kulturalnego Żydów polskich. Sandel zajmował się m.in.: spuścizną Geli Seksztajn, artystki znanej mu z czasów przedwojennych⁴⁷. Wzruszenie towarzyszące temu odkryciu opisał w opublikowanej w 1957 książce poświęconej artystom – ofiarom okupacji hitlerowskiej w Polsce: *Pudła po wykopaniu odniesiono na ul. Sienną 60 do Centralnej Komisji Żydów w Polsce. Ja zająłem się ratowaniem zawartości jednej ze skrzyń wypełnionej akwarelami i rysunkami. Znajdowały się w oplakanym stanie, były zupełnie przemoczone. Ostrożnie wyjmowałem jeden obraz po drugim i uważnie przymocowywałem każdy z nich do podłogi. Trzeba było to szybko wykonywać, gdyż mokry papier kurchył się i zlepiał. (...) Spoglądając na owe suszące się na podłodze obrazy, wydawało mi się, że jak gdyby nagle zmartwychwstały wszystkie postaci, które ongiś przewijały się przez Tłomackie 13 i wszystkie te figurki dzieci żydowskich utrwalone przez artystkę w dziesiątkach akwarel⁴⁸.*

Podczas spotkań, odbywających się w październiku 1946, w mieszkaniu Rapaporta przy ul. Narbuta 8 dyskutowano nad problemami z jakimi przyszło im się zmierzyć w powojennej rzeczywistości⁴⁹. W efekcie tych narad – jak napisała ich

żydowskich, m.in. w Kazimierzu Dolnym nad Wisłą. Był honorowym członkiem Zrzeszenia Żydowskich Artystów Plastyków w Polsce. II wojnę światową przeżył w ZSRR, m.in. w Samarkandzie. Kierownik Wydziału Sztuki przy CKŻP. Prezes ŻTKSP, po jego likwidacji w 1949 przeszedł wraz z Galerią Sztuki Żydowskiej do ŻIH, gdzie pracował do 1953. Publikował m.in. w: „Literarisze Blete”, „Hajnt”, „Naszym Słowie”, współpracował ze *Słownikiem artystów polskich i Leksykonem Vollmera*.

⁴⁵ E. Podhorizer-Sandel, *Wspomnienie o Józefie Sandlu w dziesiątą rocznicę śmierci*, „Biuletyn ŻIH” 1973, nr 1 (85), s. 111-119.

Natan (Naftali) Rapaport (1911-1987). Od 1931 studiował w warszawskiej SSP, także w Paryżu i Włoszech. Debiutował w 1933 w ŻTKSP. Wystawiał także w IPS. II wojnę światową spędził w Białymstoku, w Mińsku, w Ałma Acie, aresztowany był więźniem łagru w Nowosybirsku, zwolniony przebywał w Moskwie. Od 1946 w Warszawie działał w ŻTKSP, autor Pomnika Bohaterów Getta. W 1947 studiował w Paryżu. Po 1948 mieszkał w Izraelu, od 1960 w Nowym Jorku.

⁴⁶ *Archiwum d-ra Ringelbluma odnalezione*, „Mosty” 1946 nr 1(6), s. 22.

⁴⁷ Archiwum ŻIH, protokół otwarcia skrzynki nr IV z 14 X 1946. W protokole nr 4 ze spuścizną Geli Seksztajn widnieją następujące nazwiska: dr Laura Eichhorn, Józef Sandel, Bluma i Hersz Wasser, Hersz Smolar, M. Sztajn i dwie inne osoby.

⁴⁸ J. Sandel, *Umgekumene...*, s. 235-237.

⁴⁹ Mieszkanie to należało do Aleksandra Forda.

uczestniczka Ernestyna Podhorizer: *...rzucono myśl stworzenia ogniska krzewienia sztuki wśród społeczności żydowskiej. Debatowano nad sposobami skupienia resztek spuścizny artystycznej po artystach-Żydach i utrwalenia pamięci ofiar hitlerizmu*⁵⁰.

ŻTKSP oficjalnie rozpoczęło działalność w lutym 1947 roku, po uzyskaniu zgody od Zarządu Miejskiego w Warszawie⁵¹. Była to organizacja o zasięgu krajowym, współpracowała z plastykami łódzkimi, krakowskimi, także z Wrocławia, Szczecina, Bydgoszczy i Dolnego Śląska. W końcu października wybrano Zarząd, którego skład ulegał tylko niewielkim zmianom. We władzach Towarzystwa zasiadali: Józef Sandel – przewodniczący, członkowie – Marek Włodarski, Natan Rapaport, Grzegorz Smolar, Anatol Wróblewski, z Krakowa Jonasz Stern, z Wrocławia Chaim Hanft⁵². W 1949 roku z zarządu odeszli Anatol Wróblewski i Natan Rapaport⁵³. Jak podaje Erna Podhorizer członkami pierwszego Zarządu byli także Rafał Mandelzweig oraz przedstawiciele Łodzi Aron Muszka i pisarz Efraim Kaganowski⁵⁴. Skarbniczką była adwokatka Róża Koniecpolska. Członkami honorowymi Towarzystwa zostali przedstawiciele CKŻP: dr Adolf Berman, Marek Bitter, Leo Finkelstein oraz rabin płk dr Kahane⁵⁵. Stanowisko sekretarza w ciągu trzech lat istnienia ŻTKSP piastowało kilka osób. Pierwszym była Zofia Rozenstrauch, po jej wyjeździe do Paryża w połowie 1947, funkcję tę pełnili wyimennie: Henryka Lwów, Henryk Eliowicz, Ernestyna Podhorizer⁵⁶.

Zachowana w zbiorach ŻIH dokumentacja Towarzystwa obejmująca, m.in.: sprawozdania, preliminarze budżetowe, korespondencję z CKŻP, MKiS, z instytucjami oraz z osobami prywatnymi, zawiera informacje na temat jego założeń i sposobów ich realizacji. Za nadrzędny cel uznawano *...krzewienie zamiłowania i znajomości sztuk pięknych wśród społeczeństwa żydowskiego*⁵⁷. Pozostałe zadania i sposoby ich realizacji znalazły się w czwartym artykule statutu, były to: *...tworzenie zbiorów sztuki żydowskiej; rewindykacja dzieł utraconych w czasie wojny; rozpowszechnianie dzieł sztuki autorów żydowskich; urządzanie odczytów, prelekcji, wykładów poświęconych twórczości żydowskiej w dziedzinie sztuki; organizowanie wystaw sztuki żydowskiej; wydawanie monografii i innych druków dotyczących twórczości żydowskich artystów-plastyków, a w szczególności ksiąg pamiątkowych o artystach poległych z rąk oprawcy niemieckiego; opieka*

⁵⁰ E. Podhorizer-Zajkinowa, *Rok działalności...*, „Opinia” (Łódź) 1947, nr 26, s. 13.

⁵¹ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka nr 60, list z 12 grudnia 1946 zawierał cztery egzemplarze Statutu, spis członków założycieli, skład 10 osobowego Zarządu, protokół z posiedzenia (obecnie ich brak w dokumentach). Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka nr 204, list do prezydium CKŻP z 25 stycznia 1947.

⁵² Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka nr 204, skład zarządu ŻTKSP z 2 grudnia 1947.

⁵³ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka nr 206, skład zarządu ŻTKSP z 28 stycznia 1949.

⁵⁴ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka nr 204, list z 11 listopada 1946 ŻTKSP do plastyków w Łodzi w sprawie wyznaczenia jednej osoby na przedstawiciela do tymczasowego zarządu Towarzystwa, prawdopodobnie został nim właśnie Aron Muszka; E. Podhorizer-Zajkinowa, *Rok działalności...*, s. 13.

⁵⁵ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka nr 204, zawiadomienie o zebraniu zarządu 6 listopada oraz list do Leo Finkelsteina o włączeniu go w poczet członków ŻTKSP.

⁵⁶ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 61, list Z. Rozenstrauch z Paryża do Sandla z 11 kwietnia 1947. Miała zamiar studiować na Ecole des Beaux Arts.

⁵⁷ Archiwum ŻIH, ŻTKSP, teczka 60, list od ŻTKSP do CKŻP z 25 stycznia 1947.

*nad artystą-plastykiem; szkolenie młodzieży żydowskiej w dziedzinie sztuk pięknych*⁵⁸.

Prace Towarzystwa, mimo skromnych środków finansowych i warunków lokalowych, zakrojone były na szeroką skalę. Prowadzono je w kraju i za granicą. Przedsięwzięcia dotyczące przeszłości ukierunkowane na zachowanie dóbr kultury i upamiętnienie jej twórców, czego efektem miało być utworzenie Muzeum Sztuki Żydowskiej⁵⁹. Polegały one głównie na pozyskiwaniu dzieł sztuki tj. zakupy lub rewindykacje dokumentacji i konserwacji zbiorów oraz zabytków architektury, gromadzeniu informacji dotyczących sztuki żydowskiej w Polsce przed 1939. Drugi kierunek odnosił się do teraźniejszości, dotyczył odbudowy i konsolidacji środowiska, wspierał materialnie i duchowo oraz popularyzował sztukę i edukację w tej dziedzinie. W tym zakresie mieściło się również upamiętnianie tragedii i walki powstańczej Żydów w czasie II wojny światowej⁶⁰.

Siedzibą ŻTKSP był lokal przyznany przez CKŻP w budynku przy Siennej 60. Początkowo był to pokój nr 55, później nr 58. Jego wyposażenie było skromne, w listopadzie 1946 składało się z biurka i maszyny do pisania⁶¹. Pracownicy starali się przez cały czas o uzyskanie lepszych warunków, ale bezskutecznie⁶². *Trudno uwierzyć – pisała Ernestyna Podhorizer – iż dla Towarzystwa o tak ważnych celach nie znaleziono lepszego lokalu, nad pokoiłk rozmiarów 2x3 m, którego oryginalną ozdobę stanowi drabina prowadząca na strych, przedmiot podziwu gości z zagranicy, odwiedzających od czasu do czasu lokal Towarzystwa*⁶³. Cały pokój od podłogi do sufitu zawieszony był stopniowo powiększającymi się zbiorami. Były to m.in.: obrazy Maurycego i Leopolda Gottlieba, Samuela Hirszenberga, Emila Szinagla, Adama Hirszfanga, Artura Markowicza.

Podstawą finansów ŻTKSP były stałe miesięczne subwencje od: CKŻP (od 90 do 100 tysięcy), Zarządu Miasta (20 tysięcy), Ministerstwa Kultury Sztuki (około 20 tysięcy)⁶⁴. Od listopada 1947 pozyskano dodatkowo 25 tysięcy miesięcznie

⁵⁸ E. Podhorizer-Sandel, *Żydowskie Towarzystwo...*, s. 37-51.

⁵⁹ Pierwszy raz temat Muzeum pojawia się w sprawozdaniu z działalności ŻTKSP z 30 listopada 1946, zob.: Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 204. Natomiast wydaje się, że prezydium CKŻP nie było zdecydowane co do utworzenia Muzeum za pośrednictwem ŻTKSP, szczególnie w obliczu powstania ŻIH pełniącego właśnie taką rolę (w 1949 uchwałą CKŻP przejęło zbiory ŻTKSP).

⁶⁰ E. Podhorizer-Zajkinowa, *Rok działalności ...*, „Opinia” 1947, nr 26, s. 13.

⁶¹ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 204, list do prezydium CKŻP z 11 listopada 1946 z prośbą o pokój i maszynę do pisania.

⁶² Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 61, pismo od prezydium CKŻP do ŻTKSP z odmową przyznania odpowiedniego pomieszczenia, z 3 kwietnia 1947.

⁶³ E. Podhorizer-Zajkinowa, *Rok działalności ŻTKSP*, „Nasze Słowo” 1947, nr 16, z 20 listopada, s. 10.

⁶⁴ Zob.: Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 204, korespondencja ŻTKSP. Bilans za listopad, z 6 grudnia 1946 dla Zarządu Miejskiego m.st. Warszawy (subwencja od miasta – 20 tys., od CKŻP 100 tys.) oraz: bilanse z 15 stycznia 1947, 15 kwietnia 1947 (subwencje CKŻP wynosiły 16 tys. miesięcznie); teczka 205, bilans za IV kwartał 1947 oraz list do CG. Solidarność z 7 stycznia 1948; teczka 219, list z MKiS z 23 lipca 1948 oraz z 10 października 1948 o przyznaniu subwencji na lipiec i październik; teczka 64, sprawozdanie kasowe ŻTKSP za maj-sierpień 1948.

od Centrali Gospodarczej „Solidarność”⁶⁵. W 1948 do grona stałych fundatorów dołączyła także spółdzielnia „Społem”⁶⁶. Budżet Towarzystwa w 1946 wyniósł około 170 tysięcy, w pierwszym półroczu 1947 roku było to już 1 milion 265 tysięcy⁶⁷. W roku 1948, tylko wpływy od maja do sierpnia wyniosły ok. 1 miliona złotych⁶⁸. Preliminarz na rok 1949 przewidywał ponad 1 milion 600 tysięcy, zaś na 1949/1950 rok 2 miliony 721 tysięcy⁶⁹.

Jednak te fundusze nie wystarczały na pokrycie kosztów wszystkich przedsięwzięć. Zgodnie z przyjętymi przez ŻTKSP założeniami utworzenia Muzeum Sztuki Żydowskiej stała i najwyższą pozycję w budżecie stanowiły wydatki na zakupy dzieł sztuki⁷⁰. Organizacja wystaw, konkursów, czy obchodów rocznicowych wymagała zdobywania dodatkowych pieniędzy, o które zabiegał Sandel wykorzystując wszelkie możliwości i kontakty przedwojenne i nawiązane po jej zakończeniu. W maju 1947 Komitet Organizacyjny Żydowskich Kongregacji Wyznaniowych w Polsce ...*chcąc wziąć udział w rozwoju sztuki żydowskiej* przyznał jedno półroczne stypendium – 1000 zł dla studenta sztuk pięknych oraz zadeklarował chęć przyznania jednorazowej subwencji artyście, który: ...*da wyraz życiu religijnemu Żydów w Polsce*. W październiku stypendium przedłużono na kolejne sześć miesięcy⁷¹. W 1947 ŻTKSP zdołało nawiązać korzystną współpracę z Joint⁷². Pod koniec tego roku także Ministerstwo Kultury przyznawało 100 tysięcy na kupno dzieł sztuki, m.in.: obrazów Artura Markowicza i Adolfa Messera⁷³. Prezes próbował, bez powodzenia, wystarać się o wsparcie w UNESCO oraz w Centralnym Instytucie Kultury⁷⁴.

⁶⁵ Centrala mieściła się w budynku CKŻP przy Siennej. Dotacja była wypłacana do końca 1948. Zob.: Archiwum ŻIH, CKŻP,teczka 61, list z 13 listopada 1947 od CG „Solidarność”; Archiwum ŻIH, CKŻP,teczka 204, zestawienie kasowe za maj-czerwiec 1947; bilans dla MKiS wraz z wykazem kupionych dzieł z 4 grudnia 1947; bilans za maj-czerwiec 1948.

⁶⁶ Archiwum ŻIH, CKŻP,teczka 205, list do MKiS z 31 stycznia 1948.

⁶⁷ Archiwum ŻIH, CKŻP,teczka 60, preliminarz na I półrocze 1947 (z 20 stycznia) oraz teczka 205, budżet Wydziału Kultury za IV kwartał 1947.

⁶⁸ Od kwietnia do sierpnia 1948 w sprawozdaniu kasowym ŻTKS widnieją donatorzy: CKŻP, MKiS, „Solidarność” (95 tys.), „Społem” (100 tys.), CG. „Solidarność” (50 tys.) oraz te dwie dotacje specjalne MKiS przeznaczone na wystawę, zob. Archiwum ŻIH,teczka 64.

⁶⁹ Archiwum ŻIH, CKŻP,teczki 59 i 64, preliminarz budżetowy ŻTKSP na rok 1949.

⁷⁰ W dokumentacji znajduje się wiele pokwitowań zakupu obrazów. Zob.: Archiwum ŻIH, CKŻP,teczka 62, pokwitowania z 20 września i 19 listopada 1948 – Krzysztof Henisz otrzymał 8 tysięcy za cztery grafiki z cyklu *Getto 1942*; 14 maja 1948 – kupiono cztery obrazy S. Trachtera od Wiktora Ziółkowskiego, Lublin Rynek 2; 22 grudnia 1947 – Natan Gross z Łodzi otrzymał 30 tys. za obraz *Arab* M. Gottlieba; 3 czerwca 1947 – Jonasz Stern otrzymał 15 tys. za trzy linoryty i rysunek oraz Henryk Eliowicz 25 tys. za *Portret kobiety* M. Eliowicza.

⁷¹ Archiwum ŻIH, CKŻP,teczka 61, list z 2 maja 1947 oraz list z 14 października 1947.

⁷² Archiwum ŻIH, CKŻP,teczka 61, list ŻTKSP do Joint z 12 marca 1947, list z Joint do ŻTKSP z 21 marca 1947 z prośbą o statut, opis dokonań oraz źródła finansowania; teczka 204, list ŻTKSP do Joint z 29 maja 1947 – podziękowania za farby dla artystów i prośba o następne; list ŻTKSP z prośbą o pomoc w znalezieniu środków w USA, z 12 sierpnia 1947.

⁷³ Archiwum ŻIH, CKŻP,teczka 61, list od MKiS do ŻTKSP z 4 grudnia 1947; teczka 205, rozliczenie dotacji z 12 stycznia 1948.

⁷⁴ Archiwum ŻIH, CKŻP,teczka 204, list J. Sandla do UNESCO z prośbą o pomoc finansową z 2 maja 1947; list J. Sandla do pana Hennela, kierownika Centralnego Instytutu Kultury z prośbą o pomoc z 27 maja 1947.

1948 – rok V rocznicy zrywu powstańczego w getcie, szczególnie obfitował w wydarzenia upamiętniające tę rocznicę. Ze względu na jego doniosłość historyczną i propagandową, zarówno władze CKŻP, jak i Ministerstwo Kultury i Sztuki zapewniły odpowiednie środki na ten cel. ŻTKSP odgrywało główną rolę w przygotowaniach. Współpracowało z powołanym przez CKŻP Komitetem Organizacyjnym Obchodów V Rocznicy Powstania w Getcie. Ministerstwo wyasygnowało specjalne fundusze na zorganizowanie retrospektywnej wystawy sztuki żydowskiej, konkursu na plakat rocznicowy, planowanej na 1949 wystawy objazdowej po Dolnym Śląsku oraz na ratowanie zabytków kultury. Subwencje przyznały także: Spółdzielnia „Społem” oraz Zarząd Miejski⁷⁵.

6 listopada 1946 roku na pierwszym posiedzeniu Zarządu ŻTKSP zapadły decyzje dotyczące bieżących zadań. M.in. postanowiono umieścić informacje o Towarzystwie w prasie polskiej i zagranicznej, rozpisać konkurs na portret klasyków literatury żydowskiej, zorganizować cykl odczytów na temat sztuki, rozesłać swoich przedstawicieli po kraju w celu poszukiwania i zakupów dzieł oraz zorganizować wystawę łódzkich malarek Doroty Szenfeld i Sary Glikzman⁷⁶. 3 listopada, jeszcze przed zatwierdzeniem statutu, zrealizowano w sali obrad CKŻP pokaz prac przybyłego z ZSRR Rafała Mandelzweiga zatytułowany *Martyrologia ludzka 1939-1945*⁷⁷. Do końca roku kupiono także kilka dzieł, członkowie Towarzystwa uczestniczyli w organizacji wspomnianego Studia Artystyczno-Malarskiego „Sztuka” w Łodzi, Zofia Rozensztrauch wzięła udział w pracach projektowych pawilonu martyrologii Muzeum Żydowskiego na Majdanku oraz w 1947 w pracach nad podobną ekspozycją w Auschwitz-Birkenau⁷⁸.

⁷⁵ Archiwum ŻIH, CKŻP: teczka 205, list do MKiS, z 31 stycznia 1948, prośba o dotację w wysokości 850 tys. (dotacje już otrzymane: 75 tys. od „Społem” i 500 tys. od CKŻP); list do MKiS z 27 marca (prośba o 170 tys. na wystawę i katalog); list do Komitetu Organizacyjnego V Rocznicy Powstania w Getcie z 1 kwietnia (20 tys.); rozliczenie dotacji (40 tys.) Zarządu Miasta z 6 września 1948; listy do MKiS z 10 października i 4 listopada 1948 (o dotację na wystawę objazdową po Dolnym Śląsku – jej koszt to 205 tys. – otrzymały łącznie 250 tys.); bilans dla MKiS za maj-czerwiec 1948 (dotacja 170 tys. na wystawę); teczka 61, list od Związku Gospodarczego Spółdzielni „Społem” z 19 marca 1948; teczka 219, uchwała Prezydium Rady Nadzorczej „Społem” z 21 maja 1948.

⁷⁶ Zarząd zwrócił się do CKŻP o przyznanie 50 tys. na organizację konkursu oraz 27 tys. na nagrody, zob. Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 204, list do prezydium CKŻP z 11 listopada 1946.

⁷⁷ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 204, list do prezydium CKŻP z 23 października 1946 z prośbą o 150 tys. na wystawę Mandelzweiga. Zob. też: *Kronika*, „Przegląd Artystyczny” 1947, nr 1-2, s. 15; „Biuletyn Prasowy Centralnego Komitetu Żydów” w Polsce 1946, nr 1; *Martyrologia ludzka – 1939-1945. Wystawa malarstwa i grafiki Mandelzweiga Rafała w Łodzi*, „Opinia” 1946, nr 5 (18), z 25 września, s. 10; „Opinia” 1946, nr 6, z 15 października, s. 7, il.; Archiwum ŻIH, PP-297, plakat z wystawy. Mandelzweig wkrótce po wystawie wyjechał do USA, zob.: *Otwarcie wystawy Mandelzweiga*, „Opinia” 1946, nr 5 (18), z 25 września, s. 10.

⁷⁸ Zofia Rozensztrauch nad projektem pierwszej ekspozycji pracowała z Mojżeszem Lublińskim i Dawidem Opoczyńskim, w sprawie drugiej wystawy nawiązała współpracę z rzeźbiarzem Chaimem Hanftem, który podjął się tego zadania entuzjazmem, opracował projekt tryptyku na główną ścianę pawilonu. Archiwum ŻIH, CKŻP, ŻTKSP teczka nr 60, raport

Preliminarz na rok 1947 złożony w prezydium CKŻP przewidywał: zakup dzieł sztuki, inwentaryzację zachowanych zabytków architektury, konkurs na plakat upamiętniający IV rocznicę powstania w getcie, wydanie albumu *Martyrologia Żydów Polskich 1939-1945* złożonego z dzieł najwybitniejszych artystów żydowskich, utworzenie stypendium dla studentów szkół plastycznych w Warszawie, Krakowie i Wrocławiu⁷⁹. Rozpoczęto także prace nad organizacją obchodów pięciolecia powstania w getcie.

Tak szeroko zakrojone plany świadczyły o ambicji pełnienia przez Towarzystwo roli organizacji dysponującej największymi kompetencjami w obszarze sztuki żydowskiej oraz związku zawodowego mającego wpływ na wszystkie aspekty życia środowiska artystycznego. Zamierzenia te stały się prawdopodobnie przyczyną konfliktu z CŻKH, który rozgorzał w styczniu 1947. W Archiwum ŻIH zachowała się korespondencja wymieniana wówczas przez obie instytucje. W liście skierowanym do prezydium CKŻP Sandel wraz ze współpracownikami poddali krytyce kompetencje, sposób tworzenia oraz wartość artystyczną gromadzonej przez CŻKH kolekcji sztuki⁸⁰. W odpowiedzi władze Komisji: Nachman Blumental, Michał Borwicz, dr Józef Kermisz i J. Wulf poddały w wątpliwość niewielkie, ich zdaniem, osiągnięcia Towarzystwa⁸¹. W odpowiedzi Sandel podkreślił znaczenie misji ŻTKSP powołanego przez CKŻP do *...krzewienia sztuki wśród ludności żydowskiej, a więc ciężącej na nim odpowiedzialności za jakość zbiorów sztuki i przyszłego Muzeum Sztuki Żydowskiej*⁸². Zaistniały spór przyczynił się do likwidacji ŻTKSP i przekazania jego kolekcji do Żydowskiego Instytutu Historycznego (utworzonego z CŻKH), który w maju 1947 znalazł lokum w gmachu dawnej Biblioteki Judaistycznej przy ul. Tłomackie 3/5.

Zanim nastąpił kres jego istnienia ŻTKSP z powodzeniem zajmowało się realizacją założonych celów. Jak już wspomniano zadaniem o pierwszorzędym znaczeniu była odbudowa środowiska artystycznego. Starano się to osiągnąć poprzez rozwój sieci kontaktów między twórcami, pomoc materialną, aktywizację zawodową (konkursy, wystawy, odczyty). Pośrednio działania te służyły także stworzeniu podstaw materialnych i intelektualnych przyszłego Muzeum.

Zamieszczanie anonsów w prasie żydowskiej i polskiej („Dzienniku Polskim”, „Wiadomościach Literackich”) na temat planów ŻTKSP zaowocowało dużym zainteresowaniem wśród artystów⁸³. Zgłaszając się do Towarzystwa mogli znaleźć

z 7 stycznia 1947; teczka 60, list do prezydium CKŻP, z 25 stycznia 1947. W zbiorach ŻIH, w Dziale Dokumentacji znajduje się album fotograficzny dokumentujący otwarcie wystawy, zob. ŻIH DD, nr-1788, 1800.

⁷⁹ Archiwum ŻIH, CKŻP teczka 60, preliminarz na I półrocze 1947 z 20 stycznia.

⁸⁰ List datowany na 4 stycznia 1947.

⁸¹ Archiwum ŻIH, ŻTKSP, teczka 61, list z 19 stycznia 1947 od CŻKH do CKŻP.

⁸² Archiwum ŻIH, ŻTKSP, teczka 60, list z 25 stycznia 1947 od ŻTKSP do CKŻP.

⁸³ Ogłoszenia zawierały informacje o reaktywacji przedwojennego ŻTKSP, tworzeniu Muzeum Żydowskiego, wystaw zaplanowanych na 1948 rok, także prośby o oferty sprzedaży/dary dzieł, informacje na temat przedwojennej sztuki itp., zob.: Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 204, odezwa, z 25 czerwca 1947, zamieszczona w: „Mostach”, „Naszym Życiu”, „Przełomie”, „Opinii”, i „Naszym Słowie” z opisem dotychczasowych osiągnięć ŻTKSP i zaproszeniem do udziału w pracach nad albumem martyrologii Żydów polskich i leksykonem artystów.

„punkt zaczepienia”, odszukać dawnych znajomych, uzyskać wsparcie finansowe i rzeczowe pozwalające często na urządzenie pracowni i rozpoczęcie pracy. Pomoc materialna okazała się najskuteczniejszym sposobem konsolidacji artystów wokół ŻTKSP. W 1946 przyznano fundusze: Markowi Włodarskiemu, Janinie Włodarskiej, Anatolowi Wróblewskiemu, Gizeli Hufnagel, Józefowi Tomowi i Janinie Dobrzyńskiej. W 1947 Aleksandrowi Bogenowi⁸⁴. W tym samym roku Natan Gutman i Szymon Fogelman, dzięki wsparciu materialnemu mogli urządzić pracownię przy ul. Jagiellońskiej 28⁸⁵. W 1948 wsparcie uzyskał również Jan Czarnocki, który osiedlił się w Bydgoszczy i pracował jako nauczyciel⁸⁶. Roztoczono także opiekę nad utalentowanym chłopcem Kubą Gutermanem z Płocka⁸⁷. Inną formą pomocy były stypendia fundowane przez Gminę. W 1947 przyznano je Henryce Lwów i Gizeli Hufnagel-Klimaszewskiej⁸⁸. We wrześniu 1948 Towarzystwo zwróciło się do prezydium CKŻP o stypendium na dalsze kształcenie dla Marka Oberländera, absolwenta Państwowego Liceum Sztuk Plastycznych⁸⁹.

Na większą skalę prowadzono rozdawnictwo przydziałów farb, pędzli, dłut rzeźbiarskich i płótna między wszystkich zrzeszonych artystów i studentów szkół plastycznych działających w Warszawie, Łodzi, Krakowie, Szczecinie, Wałbrzychu, Wrocławiu, Sopocie, Bydgoszczy⁹⁰. Rzeczy te były wówczas w Polsce trudne

⁸⁴ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 204, podania do CKŻP od ŻTKSP z 30 listopada i 21 grudnia 1946; podanie do Komisji Opieki Społecznej CKŻP z października 1947.

⁸⁵ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 204, podania do CKŻP od ŻTKSP o poparcie starań w uzyskaniu pracowni z 12 sierpnia 1947; środki na to przekazał Joint, zob.: Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 204, list do Joint z 30 czerwca 1947.

⁸⁶ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 204, list od Czarnockiego z 26 marca 1948. Artysta w 1939 pojechał do Świecan i tam malował razem z Aleksandrem Katzenbogenem (Bogenem). Spotykał się też z Sandlem w domu Racheli Suckewer. Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej wstąpił do WP i przebył drogę od Lenino do Berlina. W wojsku malował w Domu Żołnierza.

⁸⁷ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 204, list do Komitetu Żydowskiego w Płocku w sprawie opieki przez ŻTKSP nad Kubą Gutermanem z 2 grudnia 1947, jego prace znajdują się w Muzeum ŻIH. Guterman jest grafikiem, ilustratorem książek, żyje w Izraelu.

⁸⁸ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 61, list od Gizeli Hufnagel-Klimaszewskiej, Sandomierz, lato 1947 teczka 204, list do Komitetu Organizacyjnego Żydowskich Kongregacji Wyznaniowych z 24 maja 1947 o przyznaniu stypendium dla Henryki Lwów, studentki WSSP.

⁸⁹ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 205, list do CKŻP z 2 września 1948.

⁹⁰ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 59, korespondencja z Jewish Labor Committee East Broadway NYC z 1947 dotycząca przesyłania farb; teczka 61: 2 V – Powiatowy KŻ Wałbrzych, prośba o farby dla grupy pięciu malarzy w Wałbrzychu; teczka 63, dodatkowa lista artystów z Krakowa, (Jonasz Stern, Erna Rozensztajn, Emanuel Rympel, Zofia Wajngryn, Karol Ferster) do przydziału farb i pędzli, które można przekazać im przez Artura Nachta w Sopocie; teczka 204, listy przydziału farb październik 1947-maj 1948; list do dyrekcji Joint – prośba o farby dla artystów w Szczecinie z 25 kwietnia 1947; pokwitowania i podania o farby z 1947 – Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 63: 5 maja – Anatol Wróblewski, 18 lipca – Artyści ze Szczecina, 12 maja – Janina Dobrzyńska, 1 września – Gizela Hufnagelówna, Anatol Wróblewski, 5 września – Artyści z Łodzi, 22 listopada – Judyta Sobel, studentka IV roku grafiki w WSSP w Łodzi, 6 grudnia – Floria Korzeniowska, 16 grudnia – pięciu malarzy z Łodzi, 20 grudnia – Studio Artystyczno-Malarskie „Sztuka” przy WKŻ prosi o farby i przybory w związku ze zbliżającym się terminem zbiorowej wystawy.

do zdobycia, sprowadzono je z zagranicy m.in. z USA za pośrednictwem Joint i Jewish Labor Comitee, z Francji poprzez Związek Żydowskich Artystów Plastyków z Paryża⁹¹. Sandel prosił o nie także osoby, z którymi udało mu się nawiązać kontakt, m.in. pisał do Samuela Putermana do Montrelau, do Jakuba Apenszlaka do Nowego Jorku, czy mieszkających w Paryżu Marka Szwarca i Icchaka Lichtensteina⁹².

Przynależność do ŻTKSP pozwalała także na uzyskanie poparcia ze strony znamienitych osobistości świata sztuki. Sandel zwracał się najczęściej do Marka Włodarskiego o protekcję dla członków Towarzystwa, m.in.: dla Mojżesza Boruszki (przyjęcie do ZPAP), Izaaka Celnikiera, dla rzeźbiarza Fogelmana, Doroty Szenfeld (polecenie Związkowi Żydowskich Artystów Plastyków w Paryżu)⁹³.

Równolegle prowadzono szereg prac związanych z tworzeniem Muzeum Sztuki Żydowskiej. W pierwszym rządzie starano się zgromadzić obiekty odpowiednie do stworzenia ekspozycji poświęconych życiu religijnemu i codziennemu oraz twórczości artystów żydowskich od połowy XIX wieku do czasów współczesnych⁹⁴. W styczniu 1947 zaczęły napływać pierwsze odpowiedzi na publikowane w prasie

Pokwitowania i podania o farby z 1948 – Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 63: 22 maja – Eugeniusz Arct, 24 maja – Janina Dobrzyńska, 26 maja – Hanna Sobol, Anna Kopczyńska, 1 czerwca – z Krakowa – Stern, Rympel, Weingrun, Nardeli, Paciorek-Lipowicz, Bau, Korzeniowski, Cybis-Rudzka, Jarema, 17 lipca – Emanuel Messner, 9 września – G. Gramowski, 11 września – Marek Oberländer, 27 września – Anna Kopczyńska, 13 września – Henryka Lwów, 9 października – Józef Tom, 24 października – Helena Winogradow studentka pierwszego roku PWSSP, 24 listopada – Łucja Rudnicka, 9 grudnia – Anna i Bronisław Linke; teczka 205: list do Czarnockiego od Sandla z 1 kwietnia 1948; 31 maja – pokwitowanie odbioru farb Rudzkiej-Cybisowej z Krakowa, 17 czerwca – list dotyczący rozdziału farb wśród artystów w Krakowie; teczka 219, 6 kwietnia – Franciszka Narbuttowa, Warszawa.

⁹¹ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 61 – Joint Warszawa ul. Chocimska 18, zawiadomienie o przydziale dla ŻTKSP materiałów malarskich (sztaluga, kasety na farby, płótno 6 rolek, pędzle 70, farby 200, dłutka trzy) z 6 maja 1947; Joint, zawiadomienie o przydziale dla ŻTKSP materiałów malarskich (240 tub farb i 25 pędzli) z 10 grudnia 1947; teczka 63: przewodniczący Joint William Beim do ŻTKSP z prośbą o podanie rodzajów farb z 25 czerwca 1947; list z 1 września 1947 odbiór farb przysłanych z Paryża przez pana Perlmana; list od Anatola Wróblewskiego na temat obietnicy przysłania farb z Paryża, bd.; 1 września 1947 – Anatol Wróblewski kwituje odbiór farb otrzymanych w darze od żydowskiego malarza Drobińskiego z Paryża; teczka 204: list od ŻTKSP do Joint z 5 grudnia 1947 z podziękowaniem za kupno farb. W zespole CKŻP znajduje się korespondencja dotycząca spraw celnych: teczka 63 (18 listopada).

⁹² Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 59, korespondencja z Markiem Szwarcem, Paryż 29 maja 1947, 15 listopada 1947; teczka 204, list do Icchaka Lichtensteina z 30 maja 1947; list z 6 czerwca 1947 do Marka Szwarca; list do Apenszlaka, Paryż z 11 czerwca 1947; teczka 205, 24 września 1948, list Sandla do Putermana, Montreal.

⁹³ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 204, list z maja 1948; list z 3 września 1947; teczka 205, list ZAP z 10 października 1948 o przyjęcie go w poczet członków. Artysta, czynny przed 1939, utracił w czasie wojny cały dorobek, wrócił z emigracji; teczka 205, list do Włodarskiego z 11 marca 1948; teczka 205, list z 15 września 1948 do ŻZAPwP.

⁹⁴ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 60, list do prezydium CKŻP z 15 lutego 1947.

odezwy. Korzystając z nich Sandel skontaktował się ze znajomymi artystami przebywającymi w Polsce i za granicą. Dzięki Ernie Rosenstein, która w połowie 1947 mieszkała w Londynie, uzyskał adresy mieszkających tam: Henryka Gotliba, Georga Ehrlicha, Jankiela Adlera, Oskara Kokoschki⁹⁵. „Łącznikami” Towarzystwa w Paryżu byli Natan Rapaport i Zofia Rozensztrauch⁹⁶. Rzeźbiarz w liście z 19 marca 1948 raportował Sandlowi: *Mówiłem o Pańskich zamiarach z wszystkimi przyjeżdżającymi tu dygnitarzami i nic nie udało mi się dla panów zrobić. Być może za mało Pan szumu koło siebie robi. Tu odbyła się wystawa żydowskich malarzy – sprzedano 2 obrazy. Trudno mi jest Panu określić jak tu nędznie żyją nasi koledzy i trudno się dziwić, że nie mają „stosunku” do naszych spraw*⁹⁷.

Do bardziej owocnych należała współpraca z Markiem Szwarcem mieszkającym w Paryżu⁹⁸. W maju 1947 Szwarz poinformował ŻTKSP, że posiada prace graficzne z czasów łódzkich oraz fotografie swoich rzeźb⁹⁹. Sandel proponował mu zorganizowanie wystawy w Polsce, prosił też o adresy artystów żyjących za granicą¹⁰⁰. We wrześniu 1948, Szwarz zaoferował płaskorzeźbę – portret Bergelsona, którą Towarzystwo kupiło od niego za sumę 25 tysięcy zł.¹⁰¹ Rzeźbę przywiózł z Paryża Chaim Goldberg¹⁰².

W marcu 1947 Sandel, nawiązał korespondencję z byłym prezesem ŻTKSP Jakubem Apenszlakiem, mieszkającym wówczas w Nowym Jorku, redaktorem tamtejszej „Naszej Trybuny”¹⁰³. Wymiana myśli z dawnym kolegą była dla niego dużym wsparciem. W maju 1947 Apenszlak napisał poruszający list do Sandla: *Wzruszył mnie i głęboko ucieszył list Wasz (...) dowód pamięci o człowieku, który był założycielem ŻTKSP i prezesem tej instytucji do chwili wybuchu wojny. Cieszy mnie niezmiernie żeście wskrzesili tak drogą memu sercu organizację. (...) W Polsce powstała nowoczesna sztuka żydowska i wierzę niezłomnie, że znów tam rozkwitnie dzięki twórcom, którzy pod waszym przewodem skupili się pod starym i naprawdę pełnym chwały sztandarem ŻTKSP. Zaproponował również pomoc w uzyskaniu finansów na konserwację synagog w Pińczowie, Szydłowie, Krakowie*

⁹⁵ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 61, list od Erny Rosenstein z 9 czerwca 1947; teczka 204, list z 8 sierpnia 1947, prośba do Erny Rozenstein, aby była ambasadorem ŻTKSP w Londynie i starała się o uzyskanie pomocy w zakupach dzieł sztuki żydowskiej.

⁹⁶ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 61, list Zofii Rozenztrauch z Paryża z 11 czerwca 1947 (odwiedziła Natana Rapaporta w paryskiej pracowni i tak jak on, miała zamiar podjąć studia w Ecole des Beaux Arts. Pytała, jak może pomóc w pracach Towarzystwa).

⁹⁷ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 59, list od Natana Rapaporta z 18 marca 1948.

⁹⁸ Być może kontakt został nawiązany już w połowie 1946, kiedy artysta wraz z grupą intelektualistów francuskich odwiedził Kraków, „Przegląd Artystyczny” 1946, nr 6, s. 8.

⁹⁹ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 59, listy od Marka Szwarca z 9 maja, 15 listopada 1947, kilka listów w j. żyd. bd.

¹⁰⁰ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 204, listy z 22 maja i 6 czerwca 1947.

¹⁰¹ Metaloplastyka znajduje się w zbiorach ŻIH, nr inw. A-355.

¹⁰² Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 205, list do Szwarca z 5 listopada 1948; teczka 219, list od Szwarca z 8 września 1948 i 15 października 1948.

W maju 1947 Goldberg mieszkał w Szczecinie, zob. Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 61, list z 27 maja 1947.

¹⁰³ Kontakt został nawiązany za pośrednictwem Joint. Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 204, list do Jakuba Apenszlaka i Jerzego Turkowa z 18 marca 1947.

oraz w zorganizowaniu wystawy sztuki żydowskiej (także współczesnej) w Muzeum Żydowskim w Nowym Jorku, przy pomocy m.in. Towarzystwa Przyjaciół „Naszej Trybuny”. Świadomy ogromu trudności pisał: *Trzeba mieć do tego dużo uporu i wytrwałości, ale tego nam ludziom świadomym prawdy, że sztuka jest czymś niesłychanie ważnym w życiu narodu, chyba nie brak*¹⁰⁴. Ówczesny sekretarz ŻTKSP Henryk Eliowicz oraz Henryk Berlewi, pełni entuzjazmu dla pomysłu zorganizowania wystawy, zwrócili się o wsparcie do mieszkającego także w Nowym Jorku rzeźbiarza Abrahama Eisenberga¹⁰⁵. Jednak ten, chociaż popierał tę ideę, nie pozostawił im złudzeń co do czekających ich trudności. W listopadzie 1947 pisał: *Żeby nie należeć do kategorii artystów, którzy byli w stanie egzystować tylko dzięki pomocy wypłacanej przez rząd, do których należał nasz wielki Glicenstein i wielu innych artystów, ja postanowiłem przerzucić moją działalność na pomniki cmentarne i dzięki temu jakoś egzystuję. Cel wasz koledzy, aby uwiecznić pamięć naszych braci (...) mogą tylko dodać wam otuchę. Ja po tej stronie jestem gotów wam być pomocnym z całej mocy*¹⁰⁶. W 1947 Sandel korespondował także z Jankielem Adlerem i Icchakiem Lichtensteinem¹⁰⁷. Rzeźbiarz przesłał im książki i obiecał prowadzić w Nowym Jorku sprawy żydowskich artystów z Polski¹⁰⁸. W tym roku nawiązano też współpracę z bratem Natana Korzenia, Henrykiem Korenem mieszkającym w Toronto, przygotowującym wtedy monografię malarza¹⁰⁹. Na apel zamieszczony w „Naszej Trybunie” odpowiedzieli także: Joseph Wilder oferujący fotografie posiadanych rzeźb, Henryka Hochmana i także Jerzy Merkel oferujący ŻTKSP portret Artura Markowicza swego pędzla¹¹⁰. W sierpniu za pośrednictwem Konsulatu Generalnego Polski w Tel Awiwie Towarzystwo nawiązało obiecujące kontakty z tamtejszym Muzeum, także z malarzem Izaakiem Frenklem, który podjął się być jego rzecznikiem w Palestynie¹¹¹.

Jednak to dzięki wysiłkom działaczy Towarzystwa i jego „krajowych” współpracowników zbiory i zasób materiałów dotyczących sztuki żydowskiej stale się powiększały. Jak wynika z zachowanych materiałów do najbardziej pomocnych należeli: Jonasz Stern w Krakowie, Aleksander Bogen i Adam Muszka w Łodzi,

¹⁰⁴ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 59, list Apenszlaka do Sandla z 14 maja 1947.

¹⁰⁵ Abraham Eisenberg (1879-1956), rzeźbiarz, dramaturg i teatrolog. Studiował w Warszawie i Paryżu. Mieszkał na stałe w Warszawie, od 1924 roku w Nowym Jorku. Rzeźbił sceny rodzajowe o tematyce czerpanej z tradycji żydowskiej, portrety, pomniki.

¹⁰⁶ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 204, Abraham Eisenberg, 159 East Remont Av. Bronx 53, New York z 13 listopada 1947.

¹⁰⁷ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 204, list z 30 maja 1947, list z 12 września 1947 do Jankiela Adlera.

¹⁰⁸ Artysta odpowiadał na odezwę z 25 czerwca 1947.

¹⁰⁹ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 204, list do Sandla z 6 października 1947; list do Korena z 22 maja 1947 z informacją o dwóch obrazach Natana Korzenia i propozycja współpracy przy monografii artysty; teczka 205, list do Korena na temat przygotowywanej wystawy artystów żydowskich i materiałów do monografii Natana Korzenia z 5 kwietnia 1948.

¹¹⁰ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 59, list z 3 listopada 1947; teczka 61, list od J. Merkla z 18 lutego 1948.

¹¹¹ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 59, listy od Rafała Łoca Konsula Generalnego Polski w Tel Awiwie z 28 sierpnia 1947; teczka 61, list od Konsulatu do CKŻP z prośbą o opinię na temat działalności ŻTKSP, dla Izaaka Frenkla z 10 czerwca 1947.

Chaim Goldberg w Szczecinie¹¹². Stern pośredniczył w zakupach dzieł sztuki, rozdzielając przybory malarskie, informował o stanie środowiska krakowskiego¹¹³. W okresie 1947-1948 napłynęło wiele informacji i ofert sprzedaży. W styczniu 1947 Rudolf Beres z Katowic zaferował prace Maurycego Gottlieba, w lutym prof. Jerzy Turek z Krakowa grafiki Mojżesza Liliena oraz katalogi wystaw¹¹⁴. W tym roku kupiono cztery obrazy Symchy Trachtera od Wiktora Ziółkowskiego z Lublina¹¹⁵. Uzyskano także artykuł Aurelli Gottliebowej *Żydzie i twórczość Maurycego Gottlieba* opublikowany w 1932 w „Miesięczniku Żydowskim”¹¹⁶. Dzieła do kolekcji nabywano także za pośrednictwem współpracujących z Towarzystwem antykwarium. Najwięcej kupiono od Kazimierza Pochwalskiego i Michała Chajesa z Krakowa. Były to m.in. obrazy: Artura Markowicza, Adolfa Messera, Maurycego Gottlieba, Samuela Hirszenberga. Powiększanie zbiorów wymagało dużych nakładów finansowych, co z kolei powodowało deficyt w finansach Towarzystwa. Korespondencja z marszandami pełna jest informacji o trudnościach w regulowaniu zaciągniętych zobowiązań¹¹⁷. Sandel wykorzystywał wszelkie możliwości zdobycia obiektów do kolekcji, m.in.: w 1947 zorganizował razem z WKŻ w Lublinie poszukiwania dzieł artystów żydowskich pozostawionych w Kazimierzu Dolnym

¹¹² Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 204, do KW w Łodzi zawiadomienie o wyborze Adama Muszki na przedstawiciela artystów łódzkich, 18 listopada 1946; list do Muszki w sprawie wystawy Sary Gliksmann i Doroty Szenfeld z 21 grudnia 1946; teczka 61, listy od Chaima Goldberga z 25 maja 1947 i 16 czerwca 1947 w sprawie pomocy finansowej, dostarczenia farb dla artystów, wizyty ministra kultury Urbanowicza w jego pracowni przy ul. Śląskiej 55/14.

¹¹³ Stern wrócił do Krakowa 29 kwietnia 1945, mieszkał przy ul. Wiślniej 4/10. W zespole CKŻP zachowała się korespondencja dotycząca jego współpracy z ŻTKSP, zob. Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 61, informacja o składzie środowiska w mieście: Erna Rosenstein, Bronisława Paciorkowa malarka, Rumpel Edmund malarz, Nata Nardeli malarka oraz studenci ASP z 9 stycznia 1947; teczka 63, list do Sandla dot. rozdziału farb dla 10 osób w Krakowie oraz fotografii dzieł artystów sprzed 1939 roku z 1 czerwca 1948; teczka 204, korespondencja w sprawie transportu obrazów z Krakowa z 7 lipca 1947.

¹¹⁴ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 61, list Beresa z Katowic z 19 stycznia 1947; list w odpowiedzi na apel z Dziennika Literackiego z 13 lutego 1947.

¹¹⁵ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 61, list od Wiktora Ziółkowskiego, Lublin Rynek 2/10 w sprawie śmierci ich wspólnego znajomego z Kazimierza Dolnego, Nowińskiego w Oświęcimiu i Trachtera z 3 listopada 1947; list od Ziółkowskiego na temat *Pejzażu z Kazimierza* malowanego przez Trachtera po powrocie z Paryża, który był do kupienia w Lublinie w 1944 z 28 maja 1948; teczka 219, listy w sprawie zakupu czterech obrazów Trachtera z 31 maja 1948 i 19 czerwca 1948.

Wiktor Ziółkowski, krytyk sztuki otrzymał obrazy od zaprzyjaźnionego z Trachterem księdza Zalewskiego. Zob. J. Sandel, *Żydowscy...*, s. 221.

¹¹⁶ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 61, list od Kazimierza Olszewskiego z Krakowa z 28 grudnia 1947 – odpowiedź na apel zamieszczony w „Naszym Przeglądzie Artystycznym” 1947, nr 9.

¹¹⁷ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 61, 204, korespondencja z Kazimierzem Pochwalskim z lat 1947-1948 dotycząca ofert sprzedaży, spraw związanych z zakupem i dostarczeniem obrazów, monity oraz zawiadomienia o zapłacie (m.in. dot. obrazów A. Markowicza, i *Głowy starca* M. Gottlieba – listy z marca 1948). Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 61, korespondencja z Michałem Chajesem, list z 29 listopada 1947 dotyczy kupienia portretu Markowicza Jerzego Merkla; list z 12 lutego 1948 z ofertą obrazu Maksa Hanemana Jerozolima oraz Ralfa Immerglückca; monity z marca i kwietnia 1948.

we wrześniu 1939¹¹⁸. Interweniował u władz w sprawie wywozu dzieł sztuki, m.in. w 1948, w MKiS próbował zapobiec utracie obrazów Samuela Hirszenberga, zabezpieczenia zabytków architektury, cmentarzy (m.in. zbezczeszczonego w czasie wojny nagrobka Artura Markowicza), czynił starania w Ministerstwie Kultury o rewindykację zrabowanych dzieł sztuki żydowskiej¹¹⁹.

W ramach prac nad tworzeniem przyszłego Muzeum Towarzystwo prowadziło prace nad spisem artystów i ludzi kultury, którzy stracili życie podczas II wojny światowej. Współpracowali przy tym z innymi instytucjami, również przygotowującymi listy strat. Były to: Związek Polskich Artystów Plastyków, redakcja „Głosu Plastyków”, Związek Żydowskich Plastyków w Paryżu, TZSP, Związek Nauczycielstwa Polskiego¹²⁰. Ideą Sandla było opublikowanie wyników tej pracy w formie leksykonu. Wydanie pierwszego tomu planowano na 1948 rok¹²¹.

Kolejnym krokiem do rekonstrukcji życia artystycznego była aktywizacja środowiska, polegająca na organizacji konkursów plastycznych i wystaw. W latach 1946-1948 odbył się konkurs na portret pisarza żydowskiego oraz dwa konkursy na plakat upamiętniający IV i V rocznicę powstania w getcie warszawskim. Wszystkie były finansowane przez CKŻP.

O pierwszym zdecydowano podczas wspomnianego już posiedzenia Zarządu ŻTKSP 6 listopada 1946. Powodem jego rozpisania była troska o poziom twórczości plastycznej. Sandel w memoriale do Prezydium CKŻP z 11 listopada zwrócił uwagę na potrzebę podniesienia jakości artystycznej portretów publikowanych w prasie i nabywanych przez oddziały terenowe Komitetów Żydowskich¹²². Konkurs został ogłoszony dwukrotnie 30 listopada i 6 grudnia tego roku. W jego zakres wchodziło wykonanie w technice dowolnej, wizerunków literatów żydowskich: Izraela Lejbusza Pereca, Szaloma Asza, Mojżesza Sforima, Szołema Alejchema i Nachuma Bialika. Prace należało złożyć w biurze ŻTKSP do 1 marca. Dla zwycięzcy przeznaczono nagrodę w wysokości 10 tysięcy, dla zdobywcy drugiego miejsca 7 tysięcy, trzeciego 5 tysięcy. Najlepsze prace przeznaczono do zakupu przez ŻTKSP na potrzeby żydowskich instytucji¹²³. Wpłynęło 21 portretów,

¹¹⁸ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 61, list od WKŻ Kraków, dot. adresu córki Markowicza, Marii Gross z 9 września 1947; list do WKŻ w Lublinie z 22 maja 1947 i od WKŻ z 12 lipca 1947 w sprawie organizacji poszukiwań.

¹¹⁹ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 61, korespondencja z MKiS, z 1948, dotycząca m.in.: kwestii rewindykacji dzieł sztuki, ankiet nadesłanych do CKŻP dotyczących strat wojennych (do tej pory nie wypełnionych) będących podstawą do rewindykacji na terenie Niemiec; teczka 205, list do Oddziału Konserwacji MKiS dot. części kolekcji Muzeum Żydowskiego im. M. Bersohna znajdującej we Frankfurcie nad Menem z 3 marca 1948.

¹²⁰ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 61, list do ZPAP dotyczący uzupełnienia listy artystów z 25 czerwca 1947; list od ZPAP z 25 lipca 1948 dotyczący adresu Feliksa Topolskiego; teczka 204, listy do „Głosu Plastyków” z 13 czerwca 1947 i 9 października 1947 w sprawie uzupełnienia publikowanej u nich listy artystów zamordowanych; list do dyrektora Zachęty dr. Herbsta dot. uzupełnienia listy przygotowywanej przez Muzeum Narodowe, 18 listopada 1947; list do ZŻP w Paryżu z prośbą o dane biograficzne artystów z 16 listopada 1947; teczka 219, list od ZNP z czerwca 1948 w sprawie dostarczenia listy zamordowanych artystów.

¹²¹ Zob.: teczka 204, list do ZŻP w Paryżu z 16 listopada 1947. Sandel opublikował część wyników tej pracy w 1957. Zob.: J. Sandel, *Umgekumene...*, t. 1-2.

¹²² Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 204, list do prezydium CKŻP z 11 listopada 1946.

¹²³ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 204, ogłoszenie z 30 listopada i 6 grudnia 1946; „Przegląd

Il. 1. Plakat na II rocznicę Powstania w Getcie Warszawskim, 1945 „Nasze Słowo” 1948, nr 7-8, z 19 IV, s. 24.

w większości autorstwa artystów łódzkich. 6 marca 1947 komisja w składzie: Józef Sandel, Henryk Schner z Wydziału KiP CKŻP, Zofia Rozenstrauch – przedstawiciele ŻTKSP, prof. Józef Sack z ramienia prezydium CKŻP, rozstrzygnęła konkurs. Pierwszej nagrody nie przyznano. Dwie drugie nagrody za portret Szolęma Alejchema otrzymali Henryk Hechtkopf i Szaja Wajnsztok. Dwie trzecie nagrody przyznano Benjaminowi Pacanowskiemu za metaloplastyki przedstawiające Nachuma Bialika i Mendele Mojchera Sforima. Wyróżnienie, w wysokości 3 tysięcy otrzymał Izaak Rejzman za wizerunek Szaloma Asza¹²⁴. W zbiorach ŻIH znajdują się nagrodzone portrety: *Szolęma Alejchema* Henryka Hechtkopfa, *Szolęma Alejchema* Szaji Wajnsztoka, *Szaloma Asza* Izaaka Rejzmana¹²⁵.

Artystyczny” 1947, nr 1-2, s. 14.

¹²⁴ „Przegląd Artystyczny” 1947, nr 4-5, s. 16; Archiwum ŻIH, CKŻP, teczką 204, protokół z posiedzenia jury z 6 czerwca 1947.

¹²⁵ W kolekcji są inne prace konkursowe: trzy portrety Szolęma Alejchema – jeden autorstwa J. Walfisza i dwa niesygnowane, trzy I.L. Pereca – w tym autorstwa Szaji Wajnsztoka, dwa Szaloma Asza sygnowane inicjałem „B”, jeden *Portret Chaima Nachuma Bialika* oraz dwa wizerunki Mendele Mojchera Sforima. Poza tym w kolekcji znajdują się wykonywane dla potrzeb propagandowych CKŻP portrety autorstwa Szaji Wajnsztoka: Halpera Leiwika lewicowego poety i dramaturga, Eljasza Gutkowskiego, członka PPS Jochanana Morgenszterna, Icchaka Schipera, Szymona Dubnowa. Jedynym osobistym portretem w tym zbiorze jest rysunek Hechtkopfa przedstawiający profil Józefa Sandla, wykonany w Łodzi w 1947 roku.

Il. 2. Plakat na IV rocznicę Powstania w Getcie Warszawskim, 1947, „Mosty” 1947, nr 4, 19 IV, okładka.

Ważniejszym przedsięwzięciem, także ze względów politycznych, były konkursy na plakaty upamiętniające IV i V rocznicę powstania w getcie¹²⁶. Wykorzystanie tak nośnego środka wizualnego jakim jest plakat było jednym z elementów działań propagandowych CKŻP zmierzających do zmiany wizerunku Żydów – z biernych ofiar nazizmu w bojowników stawiających, ramię w ramię z polskim podziemiem, zbrojny opór okupantowi¹²⁷. Pomysł rozpisania konkursu padł ze strony Natana Rapaporta¹²⁸. W styczniu i lutym 1947 ogłoszono go w prasie żydowskiej. Do udziału w rywalizacji zaproszono wszystkich chętnych bez względu na narodowość¹²⁹. Plakat, wykonany w technice dowolnej w trzech kolorach,

¹²⁶ Wcześniejsze rocznice podkreślane były skromnymi środkami – prasa żydowska publikowała okolicznościowe artykuły ilustrowane grafikami i fotografiami. W 1946 „Nasze Słowo” wydało jednodniówkę z plakatem rocznicowym. Jednodniówka „Nasze Słowo” 1946, plakat na s. 8. O konkursach zob. też: R. Piątkowska, *Konkursy na plakat rozpisane z okazji 4 i 5 rocznicy w getcie warszawskim*, w: *Materiały z sesji naukowej Polityczna historia obchodów rocznicy powstania w getcie warszawskim*, 22 V 2003 ŻIH, Kwartalnik Historii Żydów 2004, nr 2 (210) z marca, s. 197-204.

¹²⁷ Plakat żydowski miał bogatą tradycję w Polsce międzywojennej. Zob. *The Power of Persuasion. Jewish Posters from Pre-war Poland. Plakat żydowski – Polska 1918-1939 r.*, oprac. K. Fischer, katalog wystawy, YIVO Institute for Jewish Research Nowy Jork, Żydowski Instytut Historyczny – INB, Warszawa 1999.

¹²⁸ Archiwum ŻIH, CKŻP,teczka 204, protokół nr 3 z 10 stycznia 1947.

¹²⁹ Archiwum ŻIH, CKŻP,teczka 61 i 204, ogłoszenie o konkursie z 14 lutego 1947.

Il. 3. Henryk Hechtkopf, Plakat na V rocznicę Powstania w Getcie Warszawskim, 1948, Ghetto Fighters House Archives, nr 30459, http://www.infocenters.co.il/gfh/notebook_ext.asp?book=133245&lang=eng&site=gfh

o wymiarach 50x17 cm miał zawierać hasło: *19.IV 1943 Bojownikom o godność narodu żydowskiego w czwartą rocznicę Powstania w Getcie Warszawskim* motyw żydowski, symbol walki powstańczej. Projekty opatrzone godłem, należało złożyć w biurze ŻTKSP do 15 marca. 20 marca jury w składzie: Józef Sandel – przewodniczący, Zofia Rozensztrauch, z ramienia CKŻP – Marek Bitter, Henryk Szner i Stefan Grajek, oraz reprezentant artystów łódzkich – Beniamin Pacanowski, spośród 17 nadesłanych prac wybrało najlepsze. Pierwszą nagrodę przyznano Adamowi Muszce – 20 tysięcy zł, dwie drugie – po 5 tysięcy otrzymali Dora Szenfeld i Jecheskiel Mucznik. Wyróżnienie przyznano Henrykowi Hechtkopfowi¹³⁰. Plakaty Muszki i Hechtkopfa powielono¹³¹.

¹³⁰ „Opinia” 1947, nr 13; Archiwum ŻIH, CKŻP teczka 61, korespondencja z Adamem Muszką w sprawie nagrody i podpisów pod plakatem z marca 1947; list z od Juliusza Buchwalda z KŻ Legnicy z 18 czerwca 1947, prośba o zwrot plakatu oraz portretu, które mają uświetnić otwarcie lokalu KŻ – 26 czerwca 1947. Plakat sygnowany był godłem „Ben Hur”.

¹³¹ W kolekcji ŻIH jest sześć projektów, pracą konkursową było zapewne *Getto walczy*, autorstwa Zofii Rozensztrauch zdobiące okładkę rocznicowego numeru „Naszego Słowa” 1947, nr 7 (19) z 19 kwietnia, zob. też: „Mosty” 1947 z 19 kwietnia, okładka.

Konkurs wywołał różne komentarze ze strony artystów, których prace nie zdobyły uznania jury. Jan Słomczyński artysta grafik propagandowy Centralnego Komitetu Wojewódzkiego skrytykował zbyt krótki termin, zbyt długi tekst i wymóg zapisania go także w języku

Konkurs rozpisany 1948 był jednym z wielu przedsięwzięć mających uświetnić, przygotowywane z dużym rozmachem przez wszystkie żydowskie organizacje, obchody V rocznicy powstania. W styczniu ukazały się w prasie jego warunki¹³². Na projekcie o formacie 65x45 cm miał się znaleźć napis w kilku językach *Oni walczyli za nasz honor i wolność 19 IV 1943 – 19 IV 1948*. Technika i ilość barw były dowolne. Prace należało składać w siedzibie Towarzystwa do 20 lutego. Nagrody, dużo wyższe niż w poprzedniej edycji, wynosiły: I miejsce – 100 tysięcy, II – 50 tysięcy, III – 30 tysięcy złotych. Tym razem postarano się także o zapewnienie większej liczby uczestników rozsyłając zaproszenia do znanych osobistości świata sztuki. Otrzymali je m.in.: Marek Włodarski, Mieczysław Berman, Tadeusz Gronowski, przedwojenny autor plakatów, Tadeusz Trepkowski, Ignacy Witz, Artur Nacht Samborski, także ZPAP w Krakowie¹³³. Wpłynęło 61 prac z Polski i z zagranicy. Projekty od 3 lutego były wystawione w sali konferencyjnej CKŻP. Jury – pod przewodnictwem prof. Marka Włodarskiego obradowało 25 lutego 1948, pierwszej nagrody nie przyznało. Drugą otrzymał Henryk Hechtkopf, trzecie nagrody otrzymali: Tadeusz Gronowski, Dorota Szenfeld i Tomasz Gleb. Prace Tadeusza Trepkowskiego, Antoniego Świętego, Chaima Hanfta, Adama Muszki, Czesława Kowalskiego (Żyrardów), M. Behelfera (Paryż) oraz Izaaka Rejzmana (Łódź) zostały wyróżnione nagrodami po 10 tysięcy złotych. Plakat Hechtkopfa został powielony, zaś Józef Tom wykonał według niego projekt pamiątkowego znaczka pocztowego¹³⁴. Znamienny w tej edycji konkursu był brak odniesień do żydowskiej historii, co uwidoczniło się zarówno w samym hasle plakatu jak w braku symboliki żydowskiej w większości projektów. Świadczyło to o dążeniach środowisk żydowskich do nadania zrywowi powstańców wymiaru uniwersalnego i włączenia go w nurt polskiej walki o wolność.

Kolejnym wydarzeniem kulturalnym zorganizowanym przez ŻTKSP w 1948 roku była *Wystawa dzieł żydowskich artystów plastyków męczenników niemieckiej okupacji 1939-1945*, otwarta 19 kwietnia w siedzibie ŻIH przy Tłomackiem. Prezentowała dorobek 57 plastyków, przedstawiciele wszystkich ważniejszych środowisk artystycznych Polski przed 1939. Było to 105 dzieł malarskich i rysunkowych, grafik i rzeźb pochodzących ze zbiorów ŻTKSP, ŻIH, Jointu, CKŻP, Muzeum Narodowego w Warszawie, Miejskiego Muzeum Historii i Sztuki w Łodzi, oraz kolekcji prywatnych¹³⁵. Jej otwarcie poprzedziły opisane już dwuletnie

żydowskim, także format projektu, zob.: Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 61, list z 5 marca 1947.

¹³² Żydowska Agencja Prasowa, „Biuletyn” 1948, nr 3/381 z 14 stycznia, s. 1; „Nasze Słowo” 1948, nr 3, s. 13.

¹³³ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 205, ŻTKSP korespondencja wychodząca, styczeń 1948.

¹³⁴ Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 205, komunikat do prasy z marca 1948; Do CKŻP prośba o wynagrodzenia dla członków jury, marzec 1948.

Wśród autorów, poza nagrodzonymi byli m.in.: Seweryn Jasiński z Krakowa (godło Heros), Seweryn Dalkowski ze Szczecina, Józef Bau z Krakowa, (godło Rebeka), profesor SSP w Krakowie Jerzy Karolak – godło (Wielki Tydzień). Archiwum ŻIH, CKŻP, teczka 61, korespondencja przychodząca ŻTKSP z 7 marca 1948 – Seweryn Jasiński; z 25 kwietnia 1948 – Aleksander Dalkowski; z 20 kwietnia 1948 – Józef Bau; z 13 sierpnia 1948 – Jerzy Karolak.

¹³⁵ *Wystawa dzieł żydowskich artystów plastyków męczenników niemieckiej okupacji 1939-1945*, katalog wystawy, Warszawa kwiecień – maj 1948, zob.: *Aneks*, nr 33.

intensywne przygotowania. Ekspozycja trwała do 19 czerwca. Była istotnym wydarzeniem w pierwszych latach powojennej historii Polski, cieszyła się dużą popularnością wśród odbiorców, miała pozytywne recenzje w prasie, również zagranicznej¹³⁶. ŻTKSP postarało się o szerokie rozpropagowanie wystawy. Zachowały się listy do redakcji czasopism, intelektualistów (m.in. do: prof. Juliana Krajewskiego, Mieczysława Jachimowicza), a nawet do Polskiego Radia, z informacją o ekspozycji i prośbami o recenzje¹³⁷. Aleksander Bogen w recenzji zamieszczonej w „Naszym Słowie” podkreślał wieloraki wymiar tego przedsięwzięcia: *Historia ludzkości mówi nam o tym, że wartości duchowych, kultury danego narodu nie można zniszczyć. Można zabić człowieka, ale nigdy jego spuścizny duchowej. Urządzona staraniem ŻTKSP pośmiertna wystawa dzieł plastycznych artystów zamordowanych przez bestię hitlerowską świadczy o tym wymownie (...) Ta wystawa zgromadzona przez Towarzystwo i jego dyrektora Józefa Sandla, podnosi estetyczną kulturę widza, jest też surowym memento dla świata żydowskiego wołającym o zdrowe i silne podstawy dla przyszłej sztuki narodowej, bujnie rozkwitającej na gruncie własnej państwowości. Wystawa ta, będąc ułamkowym odzwierciedleniem naszej bogatej tradycji, napawa nas równocześnie otuchą i wiarą w potencjalne możliwości twórcze plastyki żydowskiej*¹³⁸.

Realizacja ekspozycji była podsumowaniem ponad dwuletniej pracy ŻTKSP, hołdem dla osiągnięć sztuki żydowskiej, a także, jak napisał we wstępie do katalogu jej tworca – Józef Sandel, przestrożą przed możliwością powtórzenia się Zagłady. Stanowiła symboliczne przejście między przeszłością, a przyszłością, była obietnicą rekonstrukcji utraconego świata w nowej Polsce. Z okazji otwarcia Sandel opublikował artykuł o propagandowym wydźwięku będący wyrazem zmieniających się nastrojów politycznych w państwie, jednocześnie wskazujący na zadania stojące przed żydowskimi artystami. Za wzór do naśladowania uznał postawę artystyczną Romana Kramsztyka – przedstawiciela zasymilowanej inteligencji, który w obliczu tragedii narodu porzucił swoją niezaangażowaną „burżuazyjną” sztukę na rzecz upamiętnienia tragedii Żydów: *Od tej chwili (...). Staje się on piękną pozyturą, bojownikiem o żydowskie i czysto ludzkie ideały (...). Obraz jego wskazuje nam dokładnie nie tylko nędzę, lecz również i siłę moralną i atmosferę duchową. Jego wyostrzony intelekt nakazuje mu, by żydowscy artyści zaraz natychmiast po hitlerowskiej grozie wzięli się do odtwarzania tragedii polskich Żydów. By cały świat ujrzał przez jaką gehenną przeszedł naród żydowski bez żadnej winy. Niech wie, że narodowi temu należy się od świata najwyższy wymiar sprawiedliwości*¹³⁹.

W sierpniu tego roku, z okazji odbywającego się we Wrocławiu Kongresu Intelektualistów, Towarzystwo urządziło w salach ŻIH podobną ekspozycję zatytułowaną *Uratowane dzieła sztuki artystów żydowskich*¹⁴⁰. Na ekspozycji pokazano 62 dzieła 62 plastyków, podobnie jak na wcześniejszej reprezentujących sztukę

¹³⁶ „Wolni Ludzie” 1948, nr 10, s. 5; „Opinia” (Łódź) 1948, nr 36, s. 9; „Związkowiec” 1948, nr 20, s. 10; „Robotnik” 1948 z 30 kwietnia 1948; „Canadian Jewish Weekly” (Toronto-Ont.) 1948, nr 401 z 1 lipca 1948.

¹³⁷ Archiwum ŻIH, CKŻP,teczka 205, korespondencja z maja 1948.

¹³⁸ A. Bogen, *Galeria Ocalałych dzieł sztuki żydowskiej*, „Nasze Słowo” 1948, nr 8 z 31 maja, s. 10.

¹³⁹ J. Sandel, *Malarze żydowscy w getcie warszawskim*, „Nasze Słowo” 1948, nr 6-7 z 19 kwietnia, s. 36-37.

¹⁴⁰ *Uratowane dzieła sztuki...*, 1946, zob. *Aneks*, nr 34.

Il. 4. Natan Rapaport, *Pomnik Bohaterów Getta*, Warszawa 1948.

żydowską przedwojennej Polski¹⁴¹. Jej kontynuacją była *Wystawa Objazdowa Uratowanych Dzieł Sztuki Artystów Żydów dla Dolnego Śląska*, zorganizowana wiosną 1949¹⁴².

Momentem kulminacyjnym procesu odradzania się żydowskiego życia, a jednocześnie znakiem jego końca była budowa Pomnika Bohaterów Getta w Warszawie – jednej z pierwszych w pełni socrealistycznych realizacji w kraju¹⁴³. Koordynacją prac zajmowała się utworzona jeszcze w 1946 w ramach CKŻP Komisja Budowy Pomnika w skład której weszli działacze polityczni: Adolf Berman,

¹⁴¹ Zob.: „Słowo Polskie” 1949, z 11 lutego; „Niderszje” 1949, nr 4 z 25 lutego; „Przegląd Artystyczny” 1949, nr 7, 8, 9, s. 15.

¹⁴² Komisarzami wystawy, trwającej od 6 lutego do 27 czerwca 1949, byli: Józef Sandel, Ernestyna Podhorizer oraz Henryk Eliowicz (ówczesny sekretarz i skarbnik Towarzystwa). Ekspozycja była w następujących miejscowościach: Wrocław (6-20 lutego), Dzierżoniów (6-27 marca), Świdnica (3-24 kwietnia), Wałbrzych (8-29 maja), Legnica (6-27 czerwca). Wystawa wzbudziła wielkie zainteresowanie społeczeństwa Dolnego Śląska, o czym świadczyła frekwencja – zwiedziło ją ponad 10 tys. osób, także zapisy w Księdze Pamiękowej, liczne artykuły i notatki w prasie polskiej i żydowskiej, m.in.: „Gazeta Robotnicza” (Wrocław) 1949, nr 26 z 6 lutego; nr 40 z 10 lutego; nr 134 z 20 maja; „Słowo Polskie” (Wrocław) 1949, nr 38 z 8 lutego i 12 maja; „Słowo Polskie” (Jelenia Góra) 1949 z 11 lutego; „Mosty” 1949, nr 22 z 19 lutego, nr 67 z 14 czerwca; „Dos Naje Lebn” 1949, nr 20 z 21 lutego; „Niderszleziszje Cajtung” (Wrocław) 1949, nr 4 i 6; „Opinia” (Łódź) 1949, nr 52; „Folks-Sztyme” (Łódź) 1949 z 25 marca, nr 14 z 8 kwietnia; „Ojfgang” (Warszawa) 1949 z 3 kwietnia, s. 8; „Odra” (Katowice) 1949, nr 12, 14, 20; „Trybuna Robotnicza” (Katowice) 1949, nr 124 z 13 maja; „Przegląd Artystyczny” 1949, nr 5-6 (41-42), s. 14.

¹⁴³ W pobliżu jest pomnik z 1946, na płycie z piaskowca napisy w języku polskim, hebrajskim i żydowskim: *Tym, którzy polegli w bezprzykładnej, bohaterskiej walce o godność i wolność narodu żydowskiego, o wolną Polskę, o wyzwolenie ludzkości. Żydzi Polscy.*

Il. 5. Natan Rapaport, *Wygnanie, Pomnik Bohaterów Getta*, Warszawa 1948.

Icehak Cukierman i Bernard Falk. ZTKSP aktywnie uczestniczyło w przygotowaniach do realizacji zadania. Projekt powierzono Natanowi Rapaportowi cieszącemu się wówczas uznaniem władz ZSRR¹⁴⁴. Projekt architektoniczny wykonał Leon Marek Suzin¹⁴⁵. Koszty budowy pokryto dzięki ofiarności instytucji żydowskich m.in. Joint, ze składek prowadzonych w kraju i za granicą, sprzedaży cegie-

¹⁴⁴ „Zew Młodych” 1946, nr 4, s. 18; J. Jansaowicz, *Pomnik bojowników getta*, „Mosty” 1947, nr 4 (12), s. 31; „Mosty” 1947, nr 4, s. 9, 37. Pomnik w latach 50. poddano renowacji ze względu na zniszczenia wywołane niewłaściwym zabezpieczeniem płyt granitowych. Prace powierzono architektowi dr. W. Koziańskiemu, zob. „Folks Sztyme” 1957, nr 4, 13 lipca, s. 1. *The Art. Of Memory. Holocaust Memorials in History*, opr. James E. Young, Mo-nachium, Nowy Jork 1994, s. 103-107.

¹⁴⁵ Leon Marek Suzin (1901-1976), architekt, malarz. Studiował na Politechnice Warszawskiej. Wykładał na Wydziale Architektury P.W. i w Państwowej Żeńskiej Szkole Architektury im. S. Noakowskiego w Warszawie. Autor wielu budynków w Warszawie, m.in.: przed 1939 – budynek Związku Zawodowego Pracowników Samorządu Terytorialnego R.P. przy Ale-jach Jerozolimskich 91, po wojnie – Centrala Handlowa „Ciech” przy ul. Jasnej 12, kierował odbudową Kościoła Garnizonowego przy ul. Długiej. Autor monumentów, m.in. *Pomnik Bohaterów Getta*, *Pomnik Żołnierza I Armii Wojska Polskiego*.

łek¹⁴⁶. Odświeżenie pomnika 19 kwietnia 1948 roku było wielkim świętem i międzynarodową uroczystością polityczną zarazem¹⁴⁷.

Forma monumentu, nawiązująca do Ściany Komunardów paryskiego cementarza Pere-Lachese, ma wielowymiarową wymowę. Wysoki na 11 metrów obłożony blokami labradorytu, flankowany przez menory, podtrzymywane przez pary lwów, stoi na platformie. Frontalna, wielopostaciowa scena zatytułowana *Walka* pełna jest ekspresji i patosu. Doniosłość wydarzeń podkreślają nawiązanie do historii biblijnych, zaś w warstwie formalnej odwołanie do sztuki Michała Anioła. Przywódca powstania – półnagi, młody heros przywodzi na myśl Dawida, zaś kłęczący u jego stóp starzec Mojżesza. U dołu widnieje napis *Naród żydowski swym bojownikom i męczennikom* w językach polskim, żydowskim i hebrajskim. Na tylnej ścianie pomnika umieszczono relief *Wygnanie*, nawiązujący do motywu Golusa – wiecznej tułaczki wiernych tradycji Żydów, której etapem końcowym stała się Zagłada. Zestawienia tych scen *Walki* i *Wygnania* symbolizuje przemianę, odejście od tradycyjnego, a zatem biernego sposobu życia do nowoczesnego społeczeństwa – do modelu silnego, aktywnego i zaangażowanego w teraźniejszość, nowego Żyda, osadnika. Ideę tę obrazują także: struktura monumentu (Ściana Zachodnia) menory i lwy stanowiące wspomnienie Świątyni Jerozolimskiej, symbolu siły duchowej jednoczącej naród oraz walki o własną państwowość.

Pomnik Bohaterów Getta Warszawskiego stał się na wiele lat najbardziej znany znakiem obecności Żydów, miejscem, gdzie można było oddać hołd poległym, a poprzez jego symboliczną wymowę – przesłaniem nadziei życia w Erec Israel.

Obchody V rocznicy powstania w getcie przypadły na czas przełomowy zarówno dla Polski, jak dla Żydów na całym świecie. 14 maja 1948 decyzją Ligi Narodów/ONZ utworzono państwo Izrael. W Polsce nadchodzący stalinizm zlikwidował autonomię Żydów zatrzymując proces odbudowy życia (ostatecznie zlikwidowany w 1968 roku). We wrześniu 1949 uchwałą CKZP zlikwidowano ŻTKSP, a utworzona przez nie Galeria Sztuki została włączona do Żydowskiego Instytutu Historycznego i stała się trzonem dzisiejszej kolekcji Muzeum ŻIH¹⁴⁸. Ustały także badania nad kulturą i sztuką żydowską. Ich wznowienie nastąpiło dopiero w połowie lat 80. XX wieku wraz ze upadkiem komunizmu.

Magdalena Tarnowska

¹⁴⁶ Rozprowadzanych m.in. przez ŻTKSP.

¹⁴⁷ O pomnikach Holocaustu zob. *The Art. Of Memory: Holocaust Memorials in History*, opr. James E. Young, Munich, New York, 1994.

¹⁴⁸ Zob.: M. Tarnowska, *Judaika Żydowskiego Instytutu Historycznego – historia powstania, specyfika*, w: *Własność a dobra kultury*, Warszawa 2006, s. 97-102.

THE JEWISH ARTISTS IN WARSAW
AND THE JEWISH SOCIETY FOR THE PROMOTION OF FINE ARTS 1946-1949
- ACTIVITIES TO PRESERVE THE CULTURAL HERITAGE AND RESTORE THE
ARTISTIC MILIEU OF THE POLISH JEWS

Before the outbreak of World War II, Poland had a Jewish population of nearly 3.4 million, the most numerous in Europe. The largest Jewish community (around 370 000 people) was in Warsaw, being the centre of cultural life for other communities across the country. Over 250 socio-cultural institutions were active there. The city was also the largest centre of Jewish art, with about a hundred artists gathered around the Jewish Society for the Promotion of Fine Arts (JSPFA), created in 1923. The outbreak of the war and the years of occupation put an end to the Jewish community. In the first years after the war, due to almost complete destruction of the community's cultural and material heritage, the reconstruction process was extremely difficult, but, as it turned out, possible.

As early as 1945, with the influx of repatriates from the Soviet Union, the process of restoration began, through the agency of the Central Committee of Polish Jews (CCPJ), whose responsibilities include building anew all aspects of social, economic, cultural, and even family life. The renewal of artistic life was possible only at the end of 1946 thanks to the Warsaw-based Jewish Society for Promotion of Fine Arts, re-created by Joseph Sandl. The Society successfully worked on saving the cultural heritage with a view to establishing a Jewish Museum; it also organized the artistic milieu and its activities. Exhibitions, art competitions and lectures were held; critical articles were published in the press. Among the most important achievements of the Society was organizing a celebration of the fifth anniversary of the Ghetto Uprising. Thanks to those initiatives of the Society's we can better understand trends in the post-war Jewish art and its situation in the new Polish reality. In September 1949, by virtue of CCPJ resolution, the JSPFA was terminated, and its descendant, the Art Gallery, was incorporated into the Jewish Historical Institute becoming the core of its current collection.

Magdalena Tarnowska